НӘРИМАН НӘРИМАНОВ

УЧГАРЛАРДА ИНГИЛАБЫМЫЗЫН ТАРИХИНӘ ДАИР

/ И. В. Сталинә мәктуб /

АЗӘРБАЈЧАН ДӨВЛӘТ
НӘШРИЈЈАТ-ПОЛИГРАФИЈА БИРЛИЈИ
Бакы — 1992

ББК 3К5
Н 55

Мәтни елми чәһәтдән чапа академик
П. Әзизбәјова һазырламышдыр

Редактору *Мәләһәт Әсәдова*
Рәссамы *Хосров Гасымов*

Нәриманов Н. Н.

Н 55 Учгарларда ингилабымызын тарихинә даир (И. В. Сталинә мәктуб). Б.: Азәрнәшр, 1992 80 сәһ.

70 илдән артыг бир мүддәтдә мәхфи сахланылан бу әсәр гијмәтли тарихи сәнәд олуб сијаси әһәмијјәтә маликдир. Сәнәддә Азәрбајчанда совет һакимијјәтинин илк илләриндә һәјата кечирилән милли сијасәтин бир сыра мәсәләләри, милли дөвләт, сосиал-игтисади вә мәдәни гуручулуғун хүсусијјәтләри тәнгиди сурәтдә тәһлил едилмишдир.

Китаба, һәмчинин Н. Нәримановун В. И. Ленинә вә оғлу Нәчәфә мәктубу да дахил едилмишдир.

Н $\frac{0902020000-8}{М-651(07)-92}$ е'лансыз **ББК 3К5**

ISBN 5—552—01028—0

© Азәрнәшр, 1992

МҮГӘДДИМӘ

Мәним кәнчлијим, елми ишимин башланғычы сталинчилијин деспотик илләринә тәсадүф етмишдир. О илләрдә өлкәдә вә Азәрбајчанда марксизмин мәшһур мүддәасы ејбәчәрләшмиш шәкилдә — «Шүуру варлыг дејил, дөјмәк тә'јин едир» — кениш јајылмышды. Бу сөзләри Сталин[1] чәлладларындан бири Багыровун[2] дилиндән ешидәнләрин бә'зиләри һәлә сағдыр. Сталин, Берија[3], Бағыров вә бу дәстәнин дикәр үзвләри адамлары дөјүр, мәһв едир, тапдалајыр, өмүрлүк шикәст едирдиләр.

Елә бу чүр сијаси чаниләр Н. Нәриманова милләтчи дамғасы вурараг, вар гүввәләри илә чалышырдылар ки, онун ады тарихимиздән силинсин, китаблары, фикирләри вә ишләри унудулсун. Н. Нәримановун «Учгарларда ингилабымызын тарихинә даир» мә'рузәсини охумаг илк дәфә мәнә 1951-чи илдә нәсиб олмушдур. Мән ону хәлвәтдә, кәнар көзләрдән кизләдәрәк охујурдум. Билирдим ки, рисг едирәм, лакин сәмимијјәтлә, еһтирас вә мәрдликлә јазылмыш сәтирләрдән ајрыла билмирдим. Јалныз 66 ил кечдикдән сонра бу мә'рузә 1990-чы илдә илк дәфә рус дилиндә китаб шәклиндә* нәшр едилмишдир.

Н. Нәримановун «Учгарларда ингилабымызын тарихинә даир» мә'рузәси мәхфи сәнәд олуб РК(б)П МК-ја И. В. Ста-

* *Н. Нариманов.* «К истории нашей революции в окраинах» (Письмо И. В. Сталину). Гурум национального творчества Азербайджана. Баку, 1990 г.

линә, сурәтләри исә Л. Д. Троцки[4] вә К. Б. Радекә[5] көндәрилмишди. Сәнәд 1923-чү илин ијунунда тәгдим едилмишди. Сонралар, јә'ни 1923-чү ил декабрын 23-дә вә 1924-чү ил мајын 27-дә Н. Нәриманов бу сәнәдә ики әлавә дә етмишди ки, бу әлавәләр һаггында ајрыча данышылачагдыр.

«МК-ја кениш мә'рузә» — оғлуна јаздығы јарымчыг мәктубда Нәриманов өз гејдләрини белә адландырырды — чох емосионал, үрәк ағрысы илә, бирнәфәсә јазылмышдыр. Лакин сәнәдин мәтниндән көрүнүр ки, онун мәзмуну мүәллифи узун мүддәт дүшүндүрмүш, чохдан олуб кечмиш һадисәләри јада салмыш, өтүб кечмиш илләри һафизәсиндә чанландырмышды.

Сәнәдин титул вәрәгиндә белә бир гејд вар: «III (сонунчу) вариант». Өзүнүн кениш мә'рузәсини мүәллиф «Үчгарларда ингилабымызын тарихинә даир» адландырараг ону ики һиссәјә ајырмышдыр: — 1. Шәрг мәсәләси вә 2. Азәрбајчанда вәзијјәт. Лакин јазыланлар мүәллифин мүәјјән етдији мөвзудан даһа кенишдир.

Н. Нәриманов милли сијасәт, Азәрбајчанда милли дөвләт гуручулуғу, фәһлә синфи илә кәндлиләрин иттифагы, сол коммунистләрин милли мәсәләдәки әјинтиләринә гаршы мүбаризә мәсәләси кими чох вачиб мәсәләләр һаггында өз фикирләрини билдирир.

Мәтнин анчаг биринчи вә әсас һиссәсини мәктуб адландырмаг олар. Декабр 1923-чү ил вә мај 1924-чү ил тарихләри гојулмуш чохсәһифәли ики әлавә бир гәдәр фәрглидир: бу һиссәдә е'тираф елементләри даһа чохдур, ифадә тәрзинә көрә исә даһа емосионал вә сәрбәстдир.

Үмумијјәтлә, мәтнин емосионал тонусу чох јүксәкдир, ифадә тәрзиндә ардычыллығын олмамасыны, мүлаһизәләрин јарымчыглығыны да, мән дејәрдим, мүәллиф фикринин дағыныглығыны да бунунла изаһ етмәк олар.

Ола биләр ки, онун фикирләрилә, һадисәләрә, бу һадисәләрдә иштирак едән адамлара вердији гијмәтлә бу күн һамы мүбаһисәсиз разылашмасын, лакин бир шеј ајдындыр ки, Н. Нәриманов мөһкәм әгидәли бејнәлмиләлчи вә аловлу вәтәнпәрвәрдир.

«РК(б)П МК архивиндә јәгин ки, мәним мә'рузәләрим

галыр, мән бу мә'рузәләримдә Түркүстанда бизим сијасәтимиз һаггында, бизим Әфганыстана, Түркијәјә, Ирана мүнасибәтимиз барәдә өз фикрими ардычыл олараг сөјләмишәм.

Бүтүн бу мә'рузәләрин әсас гајәсини белә бир мүлаһизә тәшкил едир ки, биз Гәрбә һәддән артыг алудә олуб Шәргдән узаглашырыг...» — Н. Нәримановун гејдләри бу чүр башланыр.

Кәнч Совет дөвләтинин Шәрг сијасәти Н. Нәриманов үчүн дәрин тәдгигат мөвзусу олмушдур.

Шәрг сијасәтинин проблемләри јалныз харичи дөвләтләри дејил, Шәрги совет республикаларыны да чәлб едирди. Совет Шәрги халгларынын өз мүгәддәратыны тә'јин етмәси проблеми даһа чох фикир ајрылығы вә чәтинликләр доғурурду. Бу мәсәләләрлә әлагәдар олараг Н. Нәриманов дәфәләрлә В. И. Ленинә мә'рузәләр јазмыш, сонра исә И. В. Сталинә дә мүрачиәт етмишди. Түркүстандакы, хүсусилә дә Бухарадакы вәзијјәтлә бағлы о јазыр:

«Түркүстандакы сијасәтимизә мәним нә гәдәр әһәмијјәт вердијими мә'рузәмдән көрмәк олар ки, бурада мән јол. Сталинә Кенујаја гәдәр, јерләрдә өзүмүзүн јаратдығымыз нөгсанларла таныш олмаг үчүн мәнимлә бирликдә Түркүстана јола дүшмәји тәклиф етдим».

Бу һагда данышаркән Нәриманов әмәкчиләрин дини һиссләринин тәһгир едилмәси, атеист тәблигаты кечириләркән диндарларла фәрди иш апармаг әвәзинә зор көстәрмәк методларындан истифадә һалларыны нәзәрдә тутурду.

Азәрбајчанда совет һакимијјәтинин илк илләриндә вә сонралар да өзүнү көстәрән бу «нөгсанлар» Нәриманову чох дүшүндүрүрдү. Мә'рузәсиндә үрәк ағрысы вә һиддәтлә јазырды ки, онун олмамасындан истифадә едән (бу заман Нәриманов Кенујада иди) бә'зи республика рәһбәрләри матәм күнләриндә «шахсеј-вахсеј» јүрүшүнү гадаған етмишләр. Нәтичәдә исә әскәрләр вә фәһләләр арасында силаһлы тоггушма олмушдур.

Нәримановун фикринчә атеизм ишиндә инандырма вә изаһетмә методу әсас олмалыдыр.

Мә’рузәсиндә Н. Нәриманов јазырды: «Мән гәти олараг репрессија әлејһинә идим, лакин бунунла белә, биз мәсчидләри кәзиб гара чамааты дилә тутурдуг ки, күчәләрдә өзләринә ишкәнчә вермәсинләр. Бир нәтичәси олдуму? Гәти сурәтдә билдирирәм ки, нәтичәси олду. Мәсчиддә чох нүфузлу бир молла бу күнләрдә күчәләрдә өзләринә ишкәнчә верәнләрин һәрәкәтләрини мөһкәм тәнгид етмәјә башлады. Лакин буна бахмајараг бу ил өзләринә ишкәнчә верәнләр олду». Даһа сонра о, давам едирди: «Динә гаршы материалист кими чыхыш етмәк бир шејдир. Бу мәрасимләри ичра етмәји гадаған етмәк мәгсәдилә силаһлы гүввә тәтбиг етмәк башга шеј».

Нәриманов һесаб едирди ки, «анчаг вәзифә алмаг хатиринә коммунизм идејаларыны јајанлары» чәзаландырмаг лазымдыр.

Шәрг республикаларындакы «әјинтиләрин» Совет һакимијјәти үчүн тәһлүкә доғура биләчәјини баша дүшән Н. Нәриманов тәклиф едир ки, ону Кенуја конфрансында иштирак етмәкдән азад етсинләр. О, һесаб едир ки, һазыркы вахтда Татарыстан, Башгырдыстан вә Гырғызыстандакы ишләр даһа мүһүм әһәмијјәтә маликдир.

Кенујадан гајытдыгдан сонра о, Орта Асија республикалары һаггындакы мәктубуна В. И. Сталинин мүнасибәтилә марагланыр. Нәримановун јаздығы кими «...о, (И. В. Сталин—*П. Ә.)* һәмишәки кими мәним ирәли сүрдүјүм үмуми вәзијјәтлә разыдыр, лакин бир чох мүлаһизәләрә көрә әмәли бир иш көрүлмәсини көзләмәк лазым дејил...» «Бир чох мүлаһизәләрин» архасында нә кизләндијини Н. Нәриманов ачыб ағартмыр.

Азәрбајчан Республикасы Мәркәзи Дөвләт Октјабр Ингилабы Архивиндә јени тапылмыш сәнәддән мә’лум олур ки, 1922-чи ил августун ахырында Нәриманов Түркүстана сәфәр етмиш, хүсусилә Бухарада ишләрин вәзијјәтилә таныш олмушду.

Милли мәсәләдә федерализм принсипләри мөвгејиндә дуран Н. Нәриманов С. М. Кировун[6], К. Ҝ. Орчоникидзенин[7], М. Д. Һүсејновун[8], Л. Мирзојанын[9], А. Микојанын[10], Ә. Г. Гарајевнн[11], Р Ахундовун[12] бу нөгтеји-нәзәрилә шәрик

дејилди ки, Азәрбајчана мүстәгиллик лазым дејил вә о мухтариjјәт кими РСФСР-ин тәркибинә дахил олмалыдыр.

Н. Нәриманов үчүн бејнәлмиләлчилик вә вәтәнпәрвәрлик — сосиализмин инкишафында бир-бириндән ајрылмаз вә објектив просесдир, Совет Иттифагынын инкишафы, совет адамларынын тәрбијәси үчүн әсас шәртдир. Бу принсипләри рәһбәр тутан Н. Нәриманов Азәрбајчанда јаранмыш ағыр вәзијјәт үчүн нараһат олурду. 20-чи илләрдә бурада «азәрбајчанлы фәһлә коммунистләрин, ана дили дәрсләринин сајы» сүн'и сурәтдә азалдылырды.

Өз мәктубунда о, мәктәб, ушаг евләри, фабрик-завод мәктәбләри, азәрбајчанлы тәгаүдчү тәләбәләр һаггында статистик мә'луматлар кәтирир, тәркибинин чох аз фаизини јерли әһали тәшкил едән Бакы Советинин мәс'ул ишчиләринин сијаһысыны көстәрир. Бу мә'луматлар Н. Нәриманову чох нараһат едир. Милли сијасәтин тәһриф едилмәси фәһлә мүһитиндә милләтләрарасы зиддијјәтләр доғурур, «јерләрдә Мәркәзә инамсызлыг јарадыр» ки, бу да Нәримановун гајғысыны артырыр. Бөјүк инчәлик вә нәзакәт тәләб едән милли мүнасибәтләр һәм дә игтисади бәрабәрлик, даһа чох мәишәт шәраити үзәриндә гурулур.

Н. Нәриманов чох кәскин һисс едир ки, күндәлик һәјатдакы ән хырда сапмалар белә, милләтләрарасы мүнасибәтдә дәрин из гојур, милли өзүнәгапылма доғурур. Буна көрә дә о, Сијаси Бүро гаршысында мәсәлә галдырыр ки, нефт мәһсулларынын мүәјјән фаизи Азәрбајчан үчүн ајрылсын. Бунунла әлагәдар Нәриманов мәктубунда јазыр: «Азәрбајчан кәндлиси ағ нефт олмадығы үчүн талаша јандыранда, азәрбајчанлы вәтәндаш Тифлисдә ағ нефтин Кәнчәдәкиндән учуз сатылдығыны көрәндә... тә'нә, иттиһам ешитмәјә мәчбур олурсан...

Мән һәмишә бу нөгсанлары көстәрирдим вә әлбәттә, «милләтчи» адыны газанмышам».

Партијада парчаланманы ағлына белә кәтирмәјән Нәриманову республика партија тәшкилатында ишләрин вәзијјәти чох нараһат едир. Бу сәтирләр нечә дә ачы сәсләнир: «Белэликлә, гәза баш верәнә гәдәр өзүмүзү алдатмагла мәшғул олачағыг.

Бүтүн бунлары бу сәнәддә она көрә ҝејд едирәм ки, партијамызын тарихи бизим ифласа уғрамағымызда кимин һаглы, кимин күнаһкар олдуғуну билсин. Габагчадан демәк олар ки, биз учурумун кәнарындајыг».

Мәркәзи Комитәјә јаздығы мә'рузәсиндә Н. Нәриманов тәкчә ишләрин вәзијјәти һаггында данышмамыш, һәм дә ајры-ајры партија хадимләрини характеризә етмишди. Буна көрә дә И. В. Сталин ону мәзәммәт етмишди ки, «мә'рузәдә шәхсијјәтләрә тохунмаг лазым дејилди». Мөвчуд ихтилафлар С. Орчоникидзе илә мүнасибәтләрә дә аид иди, онун архасында исә Нәримановун јаздығы кими «јол. Сталин дајанырды».

Сөзләрини конкрет фактларла тәсдиг едән Н. Нәриманов бу вә ја дикәр проблемләрә, Азәрбајчанын бә'зи партија рәһбәрләринин фәалијјәтинә гијмәт верәркән ола биләр ки, субјективлијә јол вермишди. Лакин өз шүбһәләрини, наразылыг вә ирадларыны јүксәлишдә олан баш катибә демәјә чәсарәт едән адамын мәрдлијинә һејран олмамаг мүмкүн дејил.

«Бу мә'рузә 1923-чү илин јајында МК-ја тәгдим едилмишди. Партијамызын һәјатында баш верән һадисәләрин кедиши бу материалын кәләчәкдә тарихи бир сәнәд кими әһәмијјәт кәсб едәчәјини көстәрир.

Мән бу әлавәни 1923-чү ил декабрын 23-дә, бу мә'рузәнин МК-ја тәгдим едилдији вахтдан 6 ај кечдикдән сонра едирәм вә мәним демәк олар ки, бүтүн мүлаһизәләрим һәјата кечди». Һаггында Н. Нәримановун бу чүр јаздығы сәнәдин сонракы талеји нечә олду?

Н. Нәримановун јаздығы әлавәдә көстәрилир ки, бу мә'рузә илә әлагәдар Бакыја комиссија көндәрилмишди. Комиссијанын ишинин јекунлары РК(б)П МК Сијаси Бүросунун ичласында динләнилди вә тәклиф едилди ки, мүнагишә битмиш һесаб олунсун, Нәриманова исә сијаси е'тимад көстәрилсин. Буна сүбут олараг о, РК(б)П МК үзвлүјүнә намизәдликдә, ССРИ МИК-ин сәдрләриндән бири олараг галды. Мә'рузәдән дә мә'лум олур ки, Нәриманова һеч бир партија чәзасы верилмәди. Комиссија үзвләриндән биринин — Јарославскинин[13] «Правда» гәзетиндә Азәрбајчан-

дакы вәзијјәт һаггында чыхышы Н. Нәримановун мә'рузәсиндәки нәтичәләрлә ејни иди.

Н. Нәриманов јазырды: «Мән мә'рузәни «Учгарларда ингилабымызын тарихинә даир» адландырырам. Вә Азәрбајчанда бу вә ја дикәр рол ојнамыш шәхсијјәтләр кәләчәк нәсилләр үчүн характеризә едилмәлијди...

Әкәр әлверишли шәраит јаранарса, мән «Учгарларда ингилабымызын тарихинә даир» гыса мәктубларымы бу тәркибдә тәкчә МК үчүн дејил, кәләчәк нәсил үчүн давам етдирәрәм. Мән әминәм ки, бизим идејамыз галиб кәләчәкдир. Бәлкә дә биз өләчәјик, лакин она көрә өләчәјик ки, јенидән һәјата гајыдаг. О заман мәним гыса мәктубларым кәләчәк коммунист рәһбәрләр үчүн фајдалы олачагдыр».

...Јени һәјат һазыр нүмунәләр үзрә гурулмурду. Ингилаби дәјишикликләр сосиализмә доғру инкишафын јолларыны, һәрәкәт үсулларыны дәгигләшдирмәк зәрурәти јарадырды. Принсипчә јеин ичтимаи гурулушун әсас мәсәләләриндән бири азад милләтләрин федерасијасыны мөһкәмләндирмәк, онлары көнүллү сурәтдә «јалансыз вә силаһсыз» бирләшдирмәк иди.

Јерләрдәки вәзијјәтә јахшы бәләд олан, «Шәрг» республикаларында милли шәраитин өзүнәмәхсуслуғуну баша дүшән Н. Нәриманов адамларын милли һиссләринә кобудлугла мүдахилә етмәјин тәһлүкәли олдуғуну һәссаслыгла дујурду. Бу, мәркәзлә учгарлар арасында нифаг доғура биләрди. О, милли һиссләрә вә милли мүнасибәтләрә аид олан бүтүн мәсәләләрдә сон дәрәчә еһтијатлы вә нәзакәтли олмаг принсипинә һәмишә садиг галырды.

Мөвчуд проблемләри тезликлә, бирдәфәјә һәлл етмәјә чалышанлар инандырырлар ки, сәрт мәркәзләшдирмә сәмәрәлидир, амирлик методлары — ән јахшы методлардыр. Нәриманов исә һәмишә бунун әлејһинә иди. Бу күн бизә мә'лум һадисәләрин мөвгејиндән баханда ајдын олур ки, Азәрбајчан вә Загафгазија партнја тәшкилатларынын бә'зи рәһбәрләрилә Нәриманов арасындакы һәмин мәсәләјә даир ихтилафларын әсас сәбәби бу саһәдәки әјинтиләр иди.

Јетмиш сәһифәдән бир гәдәр артыг олан бу мә'рузәдә Нәриманов дәфәләрлә тәкрар едир ки, өз фикир вә мүшаһидәләрини кәләчәк нәсилләрә, демәли, бизимлә сизә, әзиз охучу, чатдырмаг истәмишдир.

* *
*

Мәктубун мәтни бүтүнлүклә верилмиш вә фикрин ифадә тәрзи олдуғу кими галмышдыр. Мүәллиф аббревиатурасы — БЕҜА, ФЕҜА, ЕМҜА сахланмышдыр. БЕҜА — Азәрбајҹан коммунист партијасы Бакы комитәси. ФЕҜА — Азәрбајҹан Фөвгәл'адә комиссијасы (Аз. ФК), ЕМҜА — АК(б)П-нын Мәркәзи Ҝомитәси. Мәтндә сөзләрин алтындан хәтт чәкилмәси, сөзүн сејрәк һәрфләрлә јазылмасы, нөгтәләр Нәриманова мәхсусдур. Мәтнә мә'наја көрә чатмајан сөзләр әлавә едилмиш вә бу сөзләр бөјүк мө'тәризәјә алынмышдыр.

Ҝитаба даһа ики сәнәд — Н. Нәримановун В. И. Ленинә мәктубу вә Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш оғлу Нәҹәф Нәриманова битмәмиш мәктубу да әлавә едилмишдир.

Бу ики мәктубда Н. Нәриманов болшевизмин лабүд мәһви һаггында И. В. Сталинә јаздығы мәктубунун мәтнини даһа да конкретләшдирир.

Академик *Пүстәханым ӘЗИЗБӘЈОВА*

III вариант

(ахырынчы)

Сурәти
Муртузов 2-18-31
отаг № 44.

Мәхфи

МӘРКӘЗИ КОМИТӘЈӘ

Јол. [И. В.] СТАЛИНӘ

Сурәти: Јол. [Л. Д.] ТРОТСКИЈӘ

Јол. [К. Б.] РАДЕКӘ

УЧГАРЛАРДА ИНГИЛАБЫМЫЗЫН ТАРИХИНӘ ДАИР

1) Шәрг мәсәләси.
2) Азәрбајчанда вәзијјәт.

Ијун 1923 — 27 мај 1924-чү ил.

1919—1920-чи илләрдә РСФСР Халг харичи ишләр комиссарлығы јанында Шәрг шө'бәсинин мүдири олдуғум заман, мән јол. Чичеринин[14] Шәрг сијасәтини дүзкүн баша дүшмәмәси барәдә дәфәләрлә гејд етмишәм.

РКП МК архивиндә јәгин ки, мәним мә'рузәләрим галыр, бу мә'рузәләримдә Түркүстанда сијасәтимиз һаггында, бизим Әфганыстана, Түркијәјә, Ирана вә с.[15] мүнасибәтимиз барәдә өз фикрими ардычыл олараг сөјләмишәм.

Бүтүн бу мә'рузәләрин әсас гајәсини белә бир мүлаһизә тәшкил едир ки, биз Гәрбә һәддән артыг алудә олуб Шәргдән узаглашырыг вә ингилабымызын илк күнләриндә бизим чағырышларымызла газанылан нә варса ону итиририк. Газанылан исә чох шеј олмушду: бизим мәзлум Шәрги харичи зүлмкарлардан азад етмәк вә Шәргә өз һәјаты илә азад јашамаг имканы вермәк вә'димиз һамыны Совет Русијасы әтрафында бирләшдирирди.

Бүтүн диггәт бизим тәрәфә јөнәлдилмишди вә елә бир ан вар иди ки, Шәрг сијасәтини дүзкүн јүрүтсәјдик, биз инди Авропаја һөкм едә биләрдик. Һәлә 19-чу илдә бу мә'рузәләрдән бириндә мән дејирәм: «Јолдаш Чичерин радио васитәсилә Гәрбдә сосиал ингилаб доғурмаг истәјир, лакин бу инди олмајачаг, белә ки, биз дағыдычы мүһарибәдән сонра капиталистләрә өз фәһләләри илә «разылашмаг» имканы вермишик, буна көрә дә Авропада сосиал ингилаб узун сүрән характер дашыјачагдыр вә и. а.»

МК чох күман ки, мәним бу сөзләримә әһәмијјәт вермирди, лакин бир илдән артыг кечдикдән сонра, әкәр сәһв етмирәмсә, бу фикри Коминтернин конфрансы* тәсдиг етди.

Бундан сонра јол. Чичерин мәнә јазыр ки, инди биз Шәрг сијасәтинә хүсуси диггәт јетирмәли олуруг вә «Мәзлум Шәргин азадлығы» шүары күнүн шүарыдыр вә и. а.[16]

* Көрүнүр Н. Нәриманов Коминтернин III конгресинин (ијун—ијул 1921-чи ил) гәрарларыны нәзәрдә тутур.

Бәлкә Шәрг халглары гурултајынын чағырылмасы буна көрә олмушдур[17].

Гурултајын үмуми тәәссүраты беләјди: биз Шәрг халглары нүмајәндәләринә көстәрмәк истәјирдик ки, нечә көзәл вә чох данышмағы бачарырыг, биздә фотографија иши нечә тәкмилләшиб ки, натигләри бүтүн позаларда чәкирләр вә... башга һеч бир шеј.

Ллојд Чорч[18], Шәрг халглары нүмајәндәләринин әлләриндә сијрилмиш хәнчәрләр, револверләр, гылынчлар, бычыглар тутуб Авропа капиталына һәдә-горху кәлән фотошәкли алыб, јәгин ки, күлүмсәмиш вә јол. Чичеринә јазмышдыр: «Биз Совет Русијасы илә тичарәт әлагәләринә даир данышыглар апармаға разыјыг».

Бундан сонра мән јол. Чичериндән икинчи мәктуб алырам, бу мәктубда о, јазыр ки, Иран ингилабчыларына һәр чүр көмәји дајандырмаг лазымдыр, беләки, бу, Инкилтәрә илә әлагә јаратмагда бизә мане олур.

Мән тәсдиг едирдим ки, Иранда азадлыг һәрәкатыны биз өз әлимизлә боғмушуг, она көрә ки, Ллојд Чорча белә лазым иди. Она көрә ки, Шәрг сијасәтини јолдашларымызын бә'зиләри белә баша дүшүрдүләр.

Әслиндә јол. Чичеринлә мәним мәгсәдим бир иди, јә'ни Авропада тез бир заманда сосиал ингилаб доғурмаг вә бунунла да вәзијјәтимизи хилас етмәк.

Мән тәсдиг едирдим ки, буну һөкмән Шәргдән башламаг вә бунунла да Авропа капитализмини јағлы тикәдән мәһрум етмәк, тез бир заманда ишсизлик јаратмаг, Авропанын тичарәт-сәнаје һәјатында бөһраны дәринләшдирмәк, күчләндирмәк лазымдыр.

О исә, әксинә, Шәрг мәсәләсини дүшүнмәдән, тәблиғат вә Авропа капиталы илә јахынлашмаг јолу илә Гәрби ингилаб атәшилә аловландырмаг истәјирди.

Кенуја[19] вә сонракы Һаага[20] конфранслары заманы олан јахынлашма вә тәблиғатдан јахшысы олмајачагдыр.

Нәһајәт, биз Авропанын сәнаје һәјатында игтисади бөһрана, әсас е'тибарилә, Версал мүгавиләсинин[21] нәтичәләринә үмид бәсләјирдик... Лакин Франсанын Алманијаја мүнасибәтиндә бүтүн вәһшиликләрә бахмајараг, Рурда фәһләләрин күлләләнмәсинә бахмајараг, јенә дә алман пролетариаты Франса вә Алманија буржуазијасынын сәһнә архасында кедән ојунуна һал-һазырда сакитчә дөзүр...

Бунунла белә, һадисәләрин бүтүн кедиши мәним мүлаһизәләрими тәсдиг едир.

Нәһајәт, Кенујаја јола дүшмәздән габаг јенә дә Шәргдә[22] бизим сијасәтимиз мөвзусунда мән јол. Сталинә мә'ру-

зә тәгдим етмишдим ки, бурада тәхминән ашағыдакылары гејд едирәм: «Кенуја бизә heч бир шеј вермәјәчәкдир. Авропаны күзәштә кетмәјә мәчбур етмәк үчүн, Шәрг мәсәләсини дүзкүн сәмтә јөнәлтмәк вачибдир. Лакин бизим индијә гәдәр јол вердијимиз бөјүк сәhвләрин нәтичәсидир ки, Шәрг даhа бизә инанмыр, о, мәзлум күтлә симасында биздән үз дөндәрмишдир, мән сәhвләрин дүзәлдилмәси ишинә учгар республикаларда, хүсусилә Түркүстанда вә Бухарада[23] башламағы тәклиф едирәм. Јери кәлмишкән 19-чу илдән бүтүн мә'рузәләримдә Әфганыстанла даhа сых әлагә јаратмаг, hиндистанда даhа да мүвәффәгијјәтли ингилаби иш мәгсәдилә мән hәмишә Түркүстана диггәт јетирирәм ки бу да Ллојд Чорчун бүтүн планларыны алт-үст едәрди.

Әфганыстанла[24] әлагә јаратмаг hаггында мә'рузәми јол. Ленинин нечә диггәтлә динләдијини мән инди хатырлајырам. Мән бу мә'рузәдә, јери кәлмишкән, белә бир фикир јүрүдүрдүм ки, бизим ишғалчылыг мәгсәди күдмәдијимизи әфган күтләләринә сүбут етмәк үчүн чаризм дөврүндә Әфганыстанла Русија арасында чәкишмә үчүн бир бәhанә олан мә'лум торпаг саhәсиндән кечмәк вачибдир.

Инкилтәрә бу мәсәләдә Әфганыстаны hәмишә мүдафиә едир вә бунунла да она Русијанын ишгалчылыг чәhдләрини сүбута јетирирди.

Јол. Ленин, бу мәсәлә илә таныш олдугдан сонра, мәнә деди: «Бурада чох данышмајачағыг, верәчәјик. Мәним адымдан јол. Чичеринә чатдырын ки, бу мәсәлә ихтилафа сәбәб олмасын...»

Јол. Чичерин мәни динләјиб деди ки, hәрби идарәнин рә'ји олмадан heч бир шеј демәк олмаз вә дејәсән, hәрби идарәјә вериблэр, о да мәсәләјә hәрби нөгтеји-нәзәрдән јанашмышдыр, јә'ни Әфганыстана рәдд чавабы вермишдир.

Елә бу мәгамда јол. Карахан[25] әлавә едиб Әфганыстан сәфиринә демишди: «hәлә мә'лум дејил, Бухара Республикасына мүстәгил јашамаға имкан верәчәјикми».

Әфган сәфири өз тәәччүбүнү мәнә билдириб деди ки, бундан сонра сизин сөзләринизә, јол. Ленинин имзаладығы мүрачиәтләрә инанмаг олармы?

Мәним тәрәфимдән бу барәдә Ленинә мә'лумат верилмишди. Сонра нә олду, билмирәм.

Амма ону билирәм ки, Әфганыстанда Инкилтәрәнин чајнагларындан хилас олмаг үчүн Совет hакимијјәтинин (Русијанын) голлары арасына атылмаг гәти гәрара алынмышды.

Јә'гин ки, биздән үмидини кәсән әфган сәфири гәти билдирмишди ки, о, Авропаја, Инкилтәрәјә кедир.

Јол. Чичеринин Москвадан Авропа илә нәглијјат әлагәсинин олмамасы чавабына, сәфир Кабилә гајыдыб вә орадан Авропаја кетмәк һаггында гәрарыны билдирмишди. Буну етмәмәси үчүн нә гәдәр сә'ј көстәрмишдим.

Түркүстанда бизим сијасәтимизә вә сонра орадан Әфганыстанла әлагә јаратмаға нә гәдәр чидди әһәмијјәт вердијими мә'рузәмдән көрмәк олар ки, бурада мән јол. Сталинә Кенујаја кедәнә гәдәр јерләрдә бизим өзүмүзүн јаратдығымыз[26] нөгсанларла таныш олмаг үчүн мәнимлә бирликдә Түркүстана јола дүшмәји тәклиф едирдим.

Түркүстандакы, Бухарадакы сонракы һадисәләр вә Әнвәрин[27] авантүрасы — бүтүн бунлар мәһз онун нәтичәсидир ки, индијәдәк биз Шәрг мәсәләсиндә истигамәт көтүрә билмәмишик.

Кенујадан сонра мән јол. Сталиндән сорушдум, мәним сонунчу мәгаләми охумушдурму?

О, чаваб верди ки, охумушдур вә үмумијјәтлә, о мәним фикримлә разыдыр. Даһа сонра мән бу мөвзу барәдә данышмадым, чүнки һисс етдим ки, һәгигәтән о, һәмишәки кими мәним ирәли сүрдүјүм үмуми вәзијјәтлә разыдыр, лакин бир чох мүлаһизәләрә көрә әмәли иш көзләмәк лазым дејил...

Бурада мән бир чох мәсәләләрә тохунмурам, она көрә ки, ингилабымызын тарихини тамамламаг үчүн онлар һаггында бир гәдәр сонра ајрыча вә даһа әтрафлы сөһбәт ачачағам, лакин тохунулмуш мәсәлә илә әлагәдар олараг мән еләә бурада Азәрбајчанда да бизим сијасәтимиз һаггында сөз ачмағы лазым билирәм.

Мән бурада 19 вә 20-чи илләрдә Азәрбајчанын советләшдирилмәсинә гәдәр јаздығым мә'рузәләрим һағғында гәсдән хатырлатдым.

Бу, бизим Шәрг сијасәтимизә даир өз фикирләримин һәјата кечирилмәсиндә нә гәдәр ардычыл олдуғуму көстәрәчәкдир.

19-чу илин әввәлиндә, Һәштәрханда мүаличәдә олдуғум заман мән түрк дилиндә «Биз Гафгаза һансы шүарла кедирик»[28] башлығы алтында китабча бурахдырмышдым.

Бурада мән јери кәлмишкән 1918-чи илдә Бакыда бизим һакимијјәтимизин сүгутуна кәтириб чыхаран бөјүк сәһвләри көстәрирдим. Сонра, бу китабчада Совет Азәрбајчанында кәләчәк ишин планы гыса шәкилдә шәрһ едилир. Бу китабча Азәрбајчанда кизли фәалијјәт көстәрән јолдашларымыз тәрәфиндән тез бир заманда јајылыр вә онларын дедијинә көрә бу китабча фәһлә вә кәндлиләр арасында бөјүк мүвәффәгијјәт газанмышды.

Сәчијјәви һалдыр ки, инди Азәрбајчанын кәндлиләри вә фәһләләри, әсас е'тибарилә мүсәлманлар, бу китабчадан ситат кәтирәрәк, мәнә чатдырмаг истәјирдиләр ки, һәмин китабчада дејилдији кими һәјата кечмир.

Бу китабча илә бирликдә мән Азәрбајчанда баш назир* Усуббәјова[29] мәктуб көндәрмишдим. Бу мәктуб сонралар бизим гәзетдә[30] там шәкилдә дәрч едилмишди.

Бу заман мән Москваја РКП МК-ја чағырылмышдым вә бурада мән Азәрбајчанда бизим кәләчәк ишимиз һаггында өз мә'рузәмлә чыхыш етдим (иштирак едирдиләр Стасова[31] РКП МК катиби; Смилга[32] вә фамилијасы јадымда галмајан мәс'ул јолдашлардан бири).

Үмумијјәтлә мә'рузәнин бүтүн әсас мүддәалары бәјәнилмишди.

Әсас мәсәләләрдән башлыча олараг ашағыдакылар ирәли сүрүлмүшдү:

1) Гәрбдә бизим арзу етдијимиз ингилабын кечикдијини вә узун сүрән характер дашыјачағыны нәзәрә алараг, биз кәрәк Шәрглә әлагә јарадаг ки, Авропаны бизимлә данышмаға мәчбур етмәк мәгсәдилә чәбһәни јарыб бунунла да мүһасирәдән чыхаг.

2) Азәрбајчаны советләшдирәркән Русијада етдијимиз сәһвләрә јол вермәмәли, јерли шәраитлә һесаблашмалы, мүстәгил нүмунәви Совет республикасы јаратмалыјыг ки, Шәрг зәһмәткешләри, биринчиси; бизим ишғалчы империалист мәгсәдләримизин олмадығыны билсинләр вә икинчиси; онлар көрсүнләр вә һисс етсинләр ки, өз һәјатларыны ханларсыз, бәјләрсиз вә башгалары олмадан гура биләрләр.

3) Ири сәнаје мүәссисәләрини әлә кечирәрәк, кичикләрә тохунмамаг вә тичарәтә ичазә вермәк.

О заман мән ахырынчы бәндин үмумрусија мигјасында да һәјата кечирилмәсини һәлә чәсарәтсиз тәклиф едирдим.

Мән һәлә о заман гәти әмин идим ки, биз буна кәлиб чыхачағыг, лакин белә бир фикри јахын гојмурдум ки, бизим режимдә күчәләрдә сәрхошлар узаныб галачаглар...

Беләликлә, Гафгаза јола дүшүб, орада мүстәгил нүмунәви Совет республикасы тәшкил етмәк вә бунунла да Шәргә пәнчәрә ачмаг үчүн мәнә лазым олан вахт кәлиб кечди (бир илдән сонра).

Јола дүшмәздән габаг јол. Ленин мәни гәбул етди вә јухарыда көстәрилмиш лајиһәми бәјәнди, хејир-дуа верди.

Бакыја кедән заман һәлә јолда икән өјрәндим ки, Бакы бизим гошунларымыз тәрәфиндән алынмышдыр.

* Назирләр Советинин сәдринә.

Бу бир гәдәр дәгиг дејил.

Бизим гошунлар манеәсиз шәһәрә кирмиш вә әһали онлары меһрибанчасына гаршыламышды.

Сән демә, мүсават һөкумәти, һәр шејдән наүмид олуб, акт тәртиб етмишди, бурада дејилирди ки, һакимијјәт мүсәлман коммунистләрә верилир...

Биләчәридә мәни бә'зи јолдашлар гаршыладылар вә көрүнүр мәним кәлишимә чох севинирдиләр.

«Бәлкә Сизә гәдәр олан биабырчылыглара сон гојулачагдыр».

Онлар белә дедиләр.

Мән онлары сакитләшдирдим вә кәләчәк чәтин ишдә мәнә көмәк етмәји хаһиш етдим.

Ингилаб Комитәсинин Рәјасәт Һеј'әти о заман мәндән (сәдрдән), Мирзә Давуд Һүсејновдан (мүавиндән) вә бир нәфәр үзв Гарајевдән ибарәт иди.

«Азәрбајчаны башдан-баша гарәт едирләр, сағ вә сола күлләләјирләр».

Бә'зи јолдашлар мәни (онларын арасында нә Гарајев, нә Һүсејнов вар иди) бу сөзләрлә гаршыламышдылар.

Ишләрлә таныш олдугдан сонра, мән Ингилаб Комитәсинин Рәјасәт Һеј'әтинин ичласыны тә'јин етдим вә о заман фактики олараг һәр шеји идарә едән јол. Панкратову[33] дә'вәт етдим.

Мән белә бир мәсәлә гојдум ки, Ингилаб Комитәсинин санксијасы олмадан һеч ким күлләләнмәсин.

Мирзә Давуд Һүсејнов вә Гарајев бунун әлејһинә чыхдылар.

Беләликлә, һәр шеј әввәлки кими давам едирди...

Сонра, Москваја јола дүшмәздән әввәл јол. Орчоникидзе нәјә көрә исә Мәркәзи Комитәдә белә бир мәсәлә гојду:

«Азәрбајчан республикасы мүстәгилми јашамалы, јахуд тәркиб кими Совет Русијасына дахил олмалыдыр?».

МК үзвләри — Гарајев, М. Д. Һүсејнов белә бир фикир ирәли сүрүрдүләр ки, бизә һеч бир мүстәгиллик лазым дејил, биз Азәрбајчаны Совет Русијасына[34] бирләшдирмәлијик...

Сонра Орчоникидзе мәнә мурачиәт етди вә сорушду: «Бу мәсәлә барәдә сиз нә фикирләширсиниз, Сизин рә'јиниз мәним үчүн вачибдир».

Мән гәти шәкилдә билдирдим: «Азәрбајчан республикасы Күрчүстан вә Ермәнистан советләшдириләнәдәк мүстәгил олмалыдыр, сонра исә бахарыг...»

Дана бир һадисә мәни вадар етди ки, әтрафымдакылара — Азәрбајчанын талејини һәлл едәнләрә диггәт јетирим.

Бир дәфә, мәшһур, һөрмәтли бир гадын көзү јашлы јаныма кәлиб аиләсинин намусуну горумағы хаһиш едир.

О ашағыдакылары данышды:

«Һөкумәт үзвү М. Д. Һүсејнов гызыма евләнмәји тәклиф етмиш, лакин гызым она рәдд чавабы вериб — башга бирисинә, елә онун јолдашына әрә кетмәјә һазырлашыр.

Инди һәр кечә ЕФҚА*-нын акентләри евимә кириб ахтарыш апарыр вә мәним евимдә кәләчәк күрәкәними ахтарырлар. Ушаглар тамам әсәби олублар вә демәк олар ки кечәләр јатмырлар.

Мән билдирирәм ки, бу, М. Д. Һүсејновун ишләридир, хаһиш едирәм мәни мүдафиә един вә и. а. вә и. а.».

Ону сакитләшдириб Һүсејнову јаныма чағырдым вә бу әһвалаты она данышдым.

О гыпгырмызы олду, башыны ашағы салды вә мәним гәти хәбәрдарлығымдан сонра деди:

«Архајын олун, даһа бу, тәкрар олмајачагдыр».

Бир мүддәт кечдикдән сонра, јенә бу гадын кәлиб ону даһа һеч кимин нараһат етмәдијини билдирди вә мәнә тәшәккүр етди.

Бу әһвалат мәни белә бир суал үзәриндә дүшүнмәјә мәчбур етди, мән кимләрлә ишләјирәм вә Азәрбајчанын талеји кимләрин әлиндәдир.

Буна гәдәр мән Һүсејновун вә онун мәсләкдашы Гарајевин чыхышларына о гәдәр дә әһәмијјәт вермирдим, лакин билирдим ки, Һүсејнов мүсават партијасынын кечмиш катиби кими вә Гарајев меншевик кими 18-чи илдә бизә гаршы чыхыш едирдиләр.

Мән Гарајеви јеткинләшмәмиш бир оғлан ушағы кими, лакин Һүсејнову ашкар, гаты милләтчи кими таныјырдым.

Һәлә дүнәнә гәдәр о, Һүсејнов, мәни она көрә сөјүрдү ки, мән бир коммунист кими 18-чи илдә азәрбајчанлы күтләләрә Русија фәһләләрилә бирләшмәји тәклиф едәркән, милләтин мәнафејини сатмышам.

Инди исә 20-чи илдә о, мәнә гаршы чыхыш едәрәк, һәр јердә мәни милләтчи кими гәләмә вермәк истәјир.

Һүсејнов јол. Чичеринә јазыр:

«Нәриманов сағ ганадда дурур, мәнсә сол, белә бир шәраитдә чәтин ки, онунла ишләмәк мүмкүн олсун».

Мәним үчүн бир шеј ајдын иди: Һүсејнов да, Гарајев дә өз кечмишләриндән горхурдулар вә һазырда һеч бир гүввәјә малик олмадыглары үчүн соллуг ојуну ојнамагда идиләр...

Онларын кечмишини вә дахили аләмини билмәјәнләр,

* ЕФҚА—ФК — фөвгәл'адә комиссија (ЧК).

...а инаныб тәгдир едир вә еlә билирдиләр ки, бунунла ... хеіир кәтирирләр.

Мән исә елә фикирләшмишәм вә фикирләширәм ки, зијан кәтирирләр.

Орчоникидзе вә Киров Загафгазија республикаларынын игтисади шураларыны бирләшдирмәк барәсиндә М. Д. Һүсејновун бир ај әрзиндә өз фикрини нечә дәјишмәсинин чанлы шаһидидирләр.

Онлар* мүсәлман фәһләләринин инкишаф сәвијјәсини галдырмағын зәруриліjи һаггында мәним тәләбләримдә милли мејл көрүрдүләр.

Мән буну она көрә тәләб едирдим ки, Бакыда пролетариатын әксәријјәти мүсәлман фәһләләр иди.

Һалбуки, һазырлыгсызлыг вә ашағы инкишаф сәвијјәсинин нәтичәси олараг бу әсл пролетарлар, рус, ермәни фәһләләри кими дөвләт гуручулуғунда иштирак етмирдиләр.

Мән Бакы конфрансынын тарихи бир ичласыны һеч вахт јадымдан чыхармарам. Бу ичласда јол. Сәркисин[35] (БЕКА-нын катиби) БЕКА-нын фәалијјәти һаггында мә'рузәсиндән сонра, бир сыра мүсәлман фәһләләр чыхыш едиб ејни шеји тәкрар едирдиләр:

«Јол. Сәркис дүз данышмыр. БЕКА мүсәлман фәһләләр үчүн һеч бир иш көрмүр, биз јол. Сәркисдән бир нечә дәфә хаһиш етмишдик ки, бизим вәзијјәтимизә диггәт јетирсин, мәктәбләр ачдырсын, бизим дилимизи билән комитә катибләри тә'јин етсин вә и. а. вә и. а., лакин индијә гәдәр һеч бир иш көрүлмәмишдир».

Фәһләләрдән бири өз нитгини ашағыдакы сөзләрлә битирди:

«Бу конфранс јол. Сәркисин бизә олан гајғысыны көстәрир. Бахын, бурада нә гәдәр мүсәлман фәһләләр вар, нә үчүн конфрансын јалныз дөрддә бирини мүсәлман фәһләләр тәшкил едирләр. Һалбуки, партијачылар да истисна едилмәдән мүсәлман фәһләләр даһа чохдур. Мән билдирирәм ки, БЕКА кизли фәалијјәт көстәрән бир чох мүсәлман фәһләләри һеч бир сәбәб олмадан партијадан чыхармышдыр».

Бүтүн бу нитгләрдән сонра соллуг ојуну ојнајан Руһулла Ахундов да чыхыш етди вә фәһләләри јаланчы кими гәләмә верәрәк Сәркиси мүдафиә етмәјә башлады.

Буну мән БЕКА-нын вә соллуг ојуну ојнамаға башлајанларын фәалијјәтинин нүмунәси кими мисал кәтирирәм.

Вә гәрибә дејилми? РКП Сијаси Бүросунун Азәрбајчанда[36] мүсәлман фәһләләр арасында иш һаггында мә'лум

* М. Д. Һүсејнов, Ә. Гарајев нәзәрдә тутулур.

2*

директивинә бахмајараг, Гара шәһәр кими бир рајонда мүсәлман фәһләләр үчүн түрк драм труппасынын ачылышы јалныз 1923-чү ил февралын 18-дә олду, һалбуки, елә бурада рус драм театры ики илдир ки, фәалијјәт көстәрир. Шәһәрдән узагда јерләшән башга рајонларда нечә? Мүсәлман фәһләләр арасында баш вермиш чеврилишдән сонра кечән 2,5 ил үчүн Микојанын, Сәркисин вә Мирзојанын башчылыг етдији БЕКА-нын ишини, нәһајәт, јохламаг лазымдыр. Индијә гәдәр соллуг ојуну ојнамыш вә ојнајанларын чинајәткар фәалијјәти ајдын шәкил аларды. О заман мәним сөјләдијим гејри-нормал гаршылыглы мүнасибәтләрин сәбәби дә ајдын оларды.

Јери кәлмишкән, мән бурада гејд етмәлијәм ки, партијанын дагыдылмасы јол. Сәркис тәрәфиндән башланмыш, онун вариси Мирзојан тәрәфиндән исә сон һәддә чатдырылмышды.

Һәр јердә часусу олан вә анчаг хәбәрчиликлә јашајан Мирзојан, чох мәһдуд адам олуб БЕКА катиби һүгугларындан, бу групун фәалијјәтини тәнгид етмәјә чүр'әт едәнләрә гаршы интигам силаһы кими истифадә едир. Фәалијјәтимдә ардычыл олдуғум үчүн мән белә һадисәләрә көз јума билмирдим, лакин мәним һәр бир чыхышым «бејнәлмиләлчи» Сәркис вә Мирзојан тәрәфиндән милли тәмајүллү коммунистин чыхышы кими шәрһ едилирди.

Һалбуки мәним үч мәгсәдим вар иди;

1) Иран үчүн мүсәлманлардан ишчи кадрлар јетишдирмәк.

2) Һазырлыглы түрк фәһләләри васитәсилә кәндлә бизим арамызда тез вә јахшы әлагә јаратмаг үчүн.

3) Инди мөвчуд олан антагонизмин сонралар түрк вә рус фәһләләри арасында олмамасы үчүн.

Һал-һазырда антагонизм чинајәт һәддинә чатмышдыр. Сәркисин, сонра да Мирзојанын көстәришилә әлә алынмыш, даим конфранса сечилән мүсәлман фәһләләрдән савајы, јердә галан мүсәлман фәһләләр һәмишә шикајәт едирләр ки, онларын мәнафеји нәинки һеч ким тәрәфиндән мүдафиә олунмур, һәтта әлләриндә завод комитәләри оланлар, јә'ни руслар вә ермәниләр тәрәфиндән зоракылыг көстәрилир.

Мән ичласларда рус фәһләләринә дәфәләрлә әрз етмишәм:

«Јол. рус фәһләләри, сиз мүсәлман фәһләләриндән даһа һазырлыглысыныз, һәјатынызын нормал кечмәси үчүн, һәр бир рус фәһләси он мүсәлман фәһләси һазырламаға борчлудур вә анчаг бу һалда бизим вәзијјәтимиз мөһкәм олачагдыр».

Буну дејәркән, мән нәзәрдә тутмушдум ки, БЕКА әсас ишә һәртәрәфли јанашмаг игтидарында дејилдир.

Мән кәләчәји дүшүндүјүм бир заманда, дирижор чубуғу илә сечилән БЕКА-нын тәркиби анчаг индики, јә'ни һакимијјәти нечә бөлүшдүрмәк вә Азәрбајчан мигјасында ишин кедишинә нечә тә'сир көстәрмәк һаггында дүшүнүрдү.

Адамлар лап соллуг ојуну ојнајырдылар.

Азәрбајчанын биринчи Советләр гурултајында[37] баш верәни мән һеч вахт јадымдан чыхармарам.

Гурултајын рәјасәт һеј'әти (Стасова вә Серго јолдашлар онун тәркибинә дахил идиләр) мәним гыса мә'рузәмлә гәнаәтләнмәјиб, әлавә мә'рузәчи һаггында тәклиф гәбул етди.

Мәним мә'рузәм гыса олду, чүнки мән бурада һәмин груплар арасында олан чәкишмәләрә тохунмурдум.

Е'тираф едирәм ки, мән буну гәсдән етмишдим, чүнки гурултај әрәфәсиндә нүмајәндәләрин әксәријјәти мәнә билдирмишди ки, онлар Гарајев вә М. Д. Һүсејнов кими шәхсләрин Азәрбајчанын талејини идарә етмәјә јол вермәјәчәкләр.

Мән исә билирдим ки, Гарајевин вә Һүсејновун архасында «сол» груп дурур. Мән баша дүшдүм ки, иш биринчи гурултајын позулмасына кәтириб чыхара биләр. Мән һәмин нүмајәндәләрә гәти билдирдим ки, буна јол вермәјәчәјәм вә биринчи гурултај динч шәраитдә кечмәлидир.

Онда нүмајәндәләр онларын фәалијјәтини тәнгид етмәјә ичазә вермәји мәндән хаһиш етдиләр.

Мән чаваб вердим ки, тәнгид едә биләрсиниз, лакин мән онлары мүдафиә едәчәјәм, чүнки үмуми вәзијјәтимиз һәјатымызда парчаланма олмамасыны тәләб едир.

Беләликлә... «сол груп» әлавә мә'рузәчи кими ән һазырлыглы марксисти, һәр һалда бу груп арасында о, белә бир адам сајылырды, јол. Ломианадзени[38] ирәли сүрдү.

Өзүнүн узун нитгиндә о, ики мәсәләјә тохунду:

1) Мә'рузәмдә мәним ихтилафлара тохунмадығым барәдә данышды.

2) Азәрбајчан кәндләриндә ингилаб баш вермәмишдир, бу ингилабы етмәк зәруридир, јә'нн бүтүн бәј маликанәләрини јандырмаг вә бунунла да кәндлиләрә ингилабын баш вердијини һисс етмәк имканы вермәк.

Биринчи суал үзрә мән чаваб вердим ки, мән буну гурултај әксәријјәтинин әһвали-руһијјәсини нәзәрә алыб гәсдән етмишәм. Икинчи суала мән тәәччүблә елә суалла да чаваб вердим: «Нә үчүн јол. Ломианадзе мәһз бу јолла Азәрбајчан кәндләриндә ингилаб етмәк истәјнр».

О мәнә ејнилә белә чаваб верди:

«Чүнки Русијада белә едилмишдир».

Мән буна е'тираз етдим ки, Русијада бу, мүлкәдарлары јуваларындан говмаг мәгсәдилә едилмишди, лакин Азәрбајчанда бәј вә мүлкәдарларын јувалары чохдан бошдур, чүнки бу јуваларын саһибләри чеврилишин елә биринчи күнү гачмышдылар. Касыб кәндлијә јахшы олмазмы ки, дејәк о, бәјин маликанәсинә көчсүн, чүнки инди о бу маликанәнин саһибидир. Мәним фикримчә, бу даһа јахшы тәсәввүр ојадар вә маликанәләр саламат галар.

Мәним е'тиразларымдан сонра, бүтүн сә'јләрә бахмајараг мүзакирә апармаг мүмкүн олмады: Гарајеви вә Һүсејнову данышмаға гојмурдулар.

Һүсејнов бузүшдү вә мәнә нә исә кәкәләмәјә башлады.

Мән ону сакитләшдирдим.

Вәзијјәтдән чыхмаг үчүн, беш дәгигә габаг јол. Ломинадзени мәнә гаршы чыхыш етмәјә тәһрик едәнләри мүдафиә етмәјә мәчбур олдум.

Мән бүтүн бунлары өз фәалијјәтимин сәчијјәви чәһәти кими мисал кәтирирәм вә [чүнки] 1) бәјләрин һазыр, бош маликанәләринә од вурмағы — тәкчә она көрә ки, Русијада белә етмишдиләр — тәклиф едәрәк нечә соллуг ојуну ојнамаларыны сүбут етмәк, 2) Азәрбајчанда сабит вәзијјәти сахламаг үчүн, мән һәмишә, МК-нын ичласларында өз дүшмәнләримин фәалијјәтини тәнгид етдијим һалда, бөјүк рәсми вә гејри-рәсми јығынчагларда исә онлары мүдафиә етмишәм.

Әкәр бу адамларда мәрдлик варса, онлар өзләри буну тәсдиг едә биләрләр.

Бунунла јанашы гаршы тәрәфин Шатуновскаја[39], Артак[40] вә башгалары кими мүәјјән часуслары вар иди ки, партија вә гејри-партија јығынчагларында мәним адым онларын дилләриндән дүшмүрдү.

Мәним мәсләкдашларым чох вахт һәрәкәтимдән гәзәбләнирдиләр, онлар ачыг дөјүшә кирмәји мәндән тәләб едирдиләр; мән чаваб верирдим ки, бизим вәзијјәтимиз буна имкан вермир. Онлар соллуг ојуну ојнајырлар, лакин мәним кәләчәкдә бөјүк планым вардыр.

Биз вар гүввәмизлә чалышмалыјыг ки, һәјатымызда позғунлуг олмасын, һеч олмазса бунунла Совет Русијасынын вәзијјәтини бир гәдәр јүнкүлләшдирәк. Совет Русијасыз биз елә сабаһ мөвчудлуғумуза сон гојарыг, буна көрә дә бизим бүтүн сә'јләримиз Совет Русијасынын мүнтәзәм нефт алмасына јөнәлдилмәлидир.

Мән соллуг ојуну ојнајанлары вә Мәркәзин нүмајәндә-

си Сергону да мәрдлијә чағырырам ки, десинләр бизим шүарымыз бу олмамышдырмы.

Бәлкә дартајчы мүсәлман фәһләләрин тә'тилини јадларына салсынлар.

Онлары сакитләшдириб ишләмәјә ким мәчбур етди?

Мәһз шүар:

Совет Русијасы нефтсиз мәһв олар, онунла бирликдә исә биз мәһв оларыг.

Һүсејнов, Сәркис вә ја онларын Шатуновскаја кими часуслары мүсәлман фәһләләрин јығынчағына белә бир шүарла чыхмаға чәһд едә биләрдиләрми.

Өзүмү белә апармағым нәтичәсиндә һәмфикирләримин бир гисми мәни «сол» група мүнасибәтдә зәифлик көстәрмәкдә иттиһам едәрәк мәндән үз дөндәрдиләр.

Онлар ачыг дөјүш вә ја бу групун фәалијјәти барәдә мәркәзә мә'лумат вермәји тәләб едирдиләр.

Мән артыг демишдим ки, биринчини мән сијаси мүлаһизәјә көрә рәдд едирдим, икинчи мәсәлә үзрә исә мәндән асылы олан һәр шеји едирдим. Мән бир нечә дәфә јол. Ленинә, јол. Сталинә јазмышдым, шәхси көрүшләрим заманы демишдим. Нәһајәт, јол. Сталин кәләндән сонра, о, мәс'ул јолдашларын јығынчағында, хүсусилә АКП МК ичласында, Азәрбајчанда бизим сијасәтимиз вә тактикамыз һаггында мәркәзин фикрини олдуғу кими гејд етмишди. Бунунла белә, бир чәһәт характерик иди: өз нитгини гуртардыгдан сонра јол. Сталин Гарајевдән гыса бир мәктуб алды:

«Демәли, гоча һаглыдыр» (јә'ни мән).

Сталин чаваб верди:

«Әкәр о буну демишдирсә, онда о, һаглыдыр».

РКП Сијаси Бүросунда мәним мә'рузәмдән сонра АКП-нин хүсуси директивләри тәртиб олунду.

Јери кәлмишкән, демәлијәм ки, Сијаси Бүронун ичласында јол. Ленин мәним фикрими сорушдугда мән дедим:

«Ја мәнә бу група ачыг дөјүшә кирмәјә ичазә верин, онда мән ону тез мәһв едәрәм, ја да гој РКП МК она соллуг ојуну ојнамағы гадаған етсин».

Биринчини о гәти рәдд етди: икинчи тәклиф үзәриндә дајанараг, мәсәләни мәшһур директивләрин тәртиб едилдији комиссијаја вермәји тәклиф етди.

Бу директивләрлә јол. Молотов[41] мәхсуси олараг Бакыја кәлмиш, мәс'ул јолдашларын ичласында чыхыш едиб директивләрин әһәмијјәтини онлара изаһ етмишди.

Мәни зәиф фәалијјәт көстәрмәкдә иттиһам етмәк дүзкүн дејил. Бә'зи кәнч јолдашларын фитнәкарлыгларына

ујмамаг үчүн мән өз вәзифәми чох јахшы баша дүшүрдүм, сонралар бу јолдашлар вәзифәләрини итирмәк горхусу үзүндән, мәндән узаглашмышдылар, мән онлары алверчи коммунистләр адландырардым.

Бунун әвәзиндә мәнимлә 1906 вә 1911-чи илләрдән стажы олан сынанмыш јолдашлар вә бүтүн мүсәлман фәһләләр галдылар. Кәндлиләр һаггында һәлә данышмырам.

Лакин «сол» група һагг газандырмаг лазымдыр, бу груп көздән пәрдә асмаг үчүн һәмишә дејирди:

«Бизим јол. Нәриманова гаршы һеч бир пис нијјәтимиз јохдур, лакин онун әтрафындакылар дөзүлмәздирләр».

Гәрибә бурасыдыр ки, бу бә'зи «әтрафдакылар» кедәндән сонра, онлар бирбаша сол групун голлары арасына дүшдүләр.

Јери кәлмишкән, мәним әтрафымдакылардан бири Б. Шаһтахтински[42] иди. Мән онун оғурлуғунун үстүнү ачдыгдан сонра бирбаша Сергонун ағушуна дүшдү, јалныз она көрә ки, мәндән хәбәрчилик едирди. Мән сәдр Ханбудагову[43] ЕФКА-дан әхлагсызлыгына көрә говмушдум, о исә Мәркәзи Комитәнин катиби сечилмиш вә инди дә бу вәзифәдә кеф чәкир... Буна бәнзәр мисаллары чох кәтирмәк оларды.

Әкәр буна галарса, биз һәлә ашағыдакылары да гејд едә биләрик:

Мирзә Давуд Һүсејнов Азәрбајчанда оларкән, Загафгазија республикаларынын бирләшмәси идејасыны мүдафиә едирди, лакин Москвада о вә онун мәсләкдашы Руһулла Ахундов Сијаси Бүродакы мә'рузәләриндә бирләшмәјә гаршы чыхыш етмишдиләр. Јығынчагларын бириндә Серго Орчоникидзе буна көрә онлары гаты милләтчи адландырмыш вә чох сәрт данламышды, лакин инди јол. Серго өзүнүн күрчү вә азәрбајчанлы дүшмәнләрилә мүбаризә апармаг үчүн гүввәләр лазымдыр, буна көрә о, М. Д. Һүсејнову Загафгазија ХКС сәдринин муавини вәзифәсинә, икинчисини — Руһулла Ахундову исә (19-чу илдән кечмиш есери) Загафгазија вилајәт комитәси үзвлүјүнә ирәли сүрмәји јалныз она көрә лазым билди ки, бу типләр мәнә гаршы фәалијјәт көстәрирдиләр.

Гәрибә дејилми?

12-чи гурултаја[44] мән Азәрбајчандан сечилмәмишәм вә јалныз Сијаси Бүронун гәрарына әсасән мәшвәрәтчи сәсә малик идим, һәлледичи сәслә исә Азәрбајчандан Гасымов Јусиф[45], кечмиш мүсаватчы (мүәллим) отурмушду.

Гәрибә дејилми: Мухтар Һачыјев[46] (1902-чи ил) вә Гәдирли[47] (1911-чи ил) кими сынанмыш јолдашлар АКП Мәр-

кәзи Комитәсинә дүшмәмиш, кечмиш есер вә меншевикләр исә һәтта катиб сифәтилә сечилмишдиләр.

Демәли, мәндән узаглашдыгдан сонра, онлар «тәмизләнмишдиләр».

Јох, бу јаландыр, мәсәлә әтрафындакыларда дејил, Нәримановун өзүндә иди, о, Азәрбајчанда Совет һакимијјәтини ичәридән дағыданлара вә өзләринин бүтүн тактикасы илә Азәрбајчаны симасызлашдырмаг истәјәнләрә гаршы шиддәтли мүгавимәт көстәрә билирди.

Һәр шејдән әввәл «сол» груп өз сыраларыны коммунист адына лајиг олмајан үзвләрдән тәмизләсәјди, бу даһа јахшы оларды.

Тәмизләмә вахты бу групун чох бөјүк вә көркәмли үзвләри чохлу гијмәтли шејләрин мәнимсәнилмәсиндә иттиһам олунурдулар (брилјант, гызыл вә и. а.), лакин елә «сол» групун әмрилә дә халг малынын бүтүн бу гарәтчиләри чиркабдан тәмиз чыхдылар.

Чәтин ки, бә'зи јолдашларын коммунист вичданы бу чәһәтдән тәмиз олсун.

Ким чүр'әт едиб дејәр ки, бу тәмизләмә фраксијачы дејилди...

Вә һәлә мә'лум дејил, мәс'ул јолдаш Исмајыловун[48] гатили нә вахта гәдәр намә'лум галачагдыр, Ватсекин[49] шәхсиндә АКП-нин нәзарәт комиссијасы бу ишә чох сојугганлы јанашмышды, һәрчәнд гатил она мә'лум иди...

Беләликлә, тәкрар едирәм, мәсәлә Нәримановун әтрафындакыларда дејил, онун өзүндәдир.

Буну демәјә мәрдлик лазымдыр, белә ки, бунун өз тарихи вардыр.

Дејирләр ки, Азәрбајчанда чеврилишә гәдәр јол. Микојан даим тәкрар едирди ки, мән тезликлә Бакыја кәлмәлијәм. Буна үрәкдән инанырам. Бәли, о, һакимијјәтә чан атан, башга чүр едә дә билмәзди.

О, билирди ки, мәним Азәрбајчанда нечә нүфузум вардыр.

Вә бу тәсадүфи дејил.

Мәним бүтүн 25 иллик сијаси-әдәби-ичтимаи ишим чанлы шаһидләрин көзләри гаршысында кечмишди.

Азәрбајчанда вә үмумијјәтлә Јахын Шәргдә һамы мәним 25 ил әрзиндә Шәргдәки эталәт вә көләликлә апардығым мүбаризәни јахшы билир.

Мән илк дәфә түрк дилиндә «Баһадыр вә Сона»[50] романында 20 ил бундан әввәл килсәнин дөвләтдән ајрылмасы барәдә данышмышам, илк дәфә милләтләрин мәһв едил-

мәсини вә ермәни Сонанын түрк Баһадырла бир чанда говушмасыны тәблиғ етмишәм.

Мән «Надир Шаһ»[51] тарихи фачиәмдә, чарын шәхсијјәтини һәчә ендирирәм вә көстәрирәм ки, чар гара чамаатын һесаб етмәјә өјрәшдији кими дә мүгәддәс дејил, әкәр о, өлкәни идарә едә билмирсә, ону ајаг алтында әзмәк олар.

Мән биринчи олараг Гафгазын о заманкы аллаһы, 1906-чы илдә түрк мүәллимләринин гурултајыны сијаси чәһәтдән симасызлашдырмаг истәјән ири капиталист Тағыјевлә[52] ачыг амансыз мүһарибәјә башладым.

Иран ингилабынын тарихи онун әсас илһамверичисинин мәһз ким олдуғу һаггында өзүнүн сон сөзүнү дејәчәкдир.

Ахы әкәр дејирләрсә:

«Нәриманов нүфуза маликдир, ја да ону танырлар, она инанырлар», демәли, буну демәјә әлләриндә әсас вардыр.

Бу, асанлыгла газанылмыш популјарлығын нәтичәси дејил, узун сүрән, инадлы, әзаблы мүбаризәнин нәтичәсидир.

Сөзсүз ки, башыны итирмиш мүсават һөкумәти коммунистләри хәлвәтдән күлләләмәјә башлајанда бу мүсибәтдән јаха гуртармаг үчүн јол. Микојана белә чәтин бир анда мән лазым идим.

Лакин сонра?

Чеврилиш баш вердикдән сонра, бу асан һисс олунмаға башлады, һәм дә Микојан деди:

«Биз Нәриманову Ингилаб Комитәсинин сәдри сечәрик вә ону елә мүһасирәјә аларыг ки, о чох да өз нүфузундан истифадә едә билмәсин...»

Ахы һәмин о Микојан 18-чи илдә мәни коммунизм һаггында мүһазирә охумаг үчүн фәһлә рајонларына дә'вәт едирди, инди мәни шүбһә алтына алыр.

Мән тәсдиг едирәм ки, мәним «Баһадыр вә Сона» романым јол. Микојан һәлә дашнак оларкән артыг мүвәффәгијјәт газанмышды.

Онда нә үчүн 20 ил кечдикдән сонра мән милләтчи олмалыјам, јол. Микојан исә бејнәлмиләлчи. Беләликлә Микојан Бакы Комитәсинин шәхсиндә мүхалифәт јарадыр ки, мәним фәалијјәтим милләтчи тәмајүл олмасын.

БЕКА-нын катиби сифәтилә фәһлә гүввәсини бөлүшдүрмәјә вә «соллуг ојуну ојнамаға» башлајыр.

Фәһләләрин хошуна кәлмәк үчүн биринчи һүчум комиссарлара јөнәлдилир, куја онлар «автомобилләрдә кәзмәкдән башга бир шеј билмирләр».

Онун икинчи аддымы: «варлыларын» әмлакыны фәһләләрин хејринә мүсадирә етмәк олду.

Мән көрүрдүм ки, мүсават һөкумәтинин говулмасында бүтүн əһали иштирак едирди. Буна көрә, мүсадирәни чох еһтијатла кечирмәк лазымдыр, ја'ни о, ири буржуазијаја аид олмалыдыр. Орта синфи әсәбиләшдирмәк лазым дејил.

О, ири вә хырда буржуазијаја ајырмадан там мүсадирә кечирмәји тәләб едирди.

Мүбаризә узун мүддәт давам етди.

Нәһајәт Микојан Мәркәз тәрәфиндән кери чағырылыр.

Бунун сәбәби мә'лум дејилди. Иранда онун «коммунист ингилабы», јахуд башга сәбәб вар иди.

(Онун коммунист ингилабы һаггында биз Иран ингилабынын тарихиндә бәһс едәчәјик).

Мараглы бурасыдыр ки, Микојандан сонра Сәркис нәјин баһасына олурса-олсун БЕКА-нын катиби олмаг истәјир, о, истәдијинә наил олуб Микојанын хәттини давам етдирир вә һәр шејдән әввәл мүсадирә һаггында мәсәлә галдырыр.

Мән конкрет тәклиф ирәли сүрдүм.

Габагчадан буржуазијанын сијаһысы вә дәгиг үнванларыны тәртиб етмәк вә бу мә'луматлара әсасән мүсадирә кечирмәк.

Күнләрин бир күнү евләрин нөмрәләринә көрә мүсадирә башлајыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, чеврилишдән сонра буржуазијанын бир чох евләриндә фәһләләр, совет гуллугчулары вә коммунистләр јерләширдиләр.

Беләликлә, бир чох коммунистләр, совет гуллугчулары, касыблар вә һәтта фәһләләр дә гарәт едилмишди.

Өз евләриндә дејил, кичик мәнзилләрдә јерләшән буржуазијанын әксәријјәти исә мүсадирәдән јаха гуртармышды.

Бу, плансыз әсл гарәт иди.

Нәтичәдә фәһләләр нә әлдә етдиләр?

Фәһләләрин бир гисми нимдаш пал-палтар, бир гисми исә һеч бир шеј алмады.

Бу дүшүнүлмәмиш мүсадирәнин тәшкилатчыларыны ичласларда фәһләләрин өзләри дәфәләрлә мәзәммәт етмишдиләр.

Нәһајәт, тәшкилатчыларын өзләри бөјүк сәһвә јол вердикләри һаггында данышмаға башладылар. Бу сәһвләр бүтүн Азәрбајчан боју тәкрар едилирди. Бүтүн бунлара көз јуммаг олмазды, тәфтиш тә'јин едилди. Нәтичәдә шејләрин дүзкүн бөлүшдүрүлмәмәси, тәшкилатчыларын һәр шејдән габаг өзләрини јаддан чыхармамасы, әсас илһамверичи јол. Сәркисин һимајәдарлығы алтында шејләрин итмәси вә и. а. һаггында бир чилд иш тәртиб едилмиш олду.

Бу барәдә чох јазмаг оларды, лакин адамларын фәһләләр арасында учуз популјарлыг ахтармасыны көстәрмәк үчүн мән һәләлик бунунла кифајәтләнәчәјәм.

Сәчијјәвидир ки, чидди, шүурлу фәһләләр касыбларын да гарәт олунмасыны билдикдә, онлар мүсадирә олунмуш шејләри көтүрмәкдән имтина етдиләр.

Сәркис кими һеч ким фәһләләрин мә'нәвијјатыны белә позмамышды, Мирзојан кими һеч ким партијаны белә дағытмамышды.

Микојан фәһләләри өз тәрәфинә чәкмәклә мәшғул олмурду, лакин Сәркис үчүн бу ади һал иди. Онун мүсәлман фәһләләр ичәрисиндән мүәјјән «әлә алынмыш адамлары»[53] вар иди ки, онлар һәр јердә гышгырыб Сәркисин әмәлләринә һагг газандырырдылар.

Бу мүсадирә һаггында фарс вә түрк гәзетләри јазмаға башлады, онлар гејд едирдиләр ки, болшевикләр мүсәлман гадынлардан зорла туманларыны (јубкаларыны) алыб, әлдән-әлә өтүрүрдүләр (бу исә гадынын намусуна тохунмаг демәк иди) вә с.

Сәркис «мөһкәм», лакин стажсыз коммунист кими мәшһур иди. О заман Ермәнистанын белә коммунистләрә бөјүк еһтијачы вар иди. Белә ки, о вахт Ермәнистан һөкумәтинә рәһбәрлик едәнләр «зәиф» коммунистләр идиләр.

Мән она Ермәнистана кетмәји инадла тәклиф едирдим, лакин о разы олмурду.

Бурасы да вар ки, Ермәнистанда ишләјән ермәни јолдашлар да ону рәдд етмишдиләр.

Нәһајәт РКП МК ону Москваја кери чағырыр.

Бу «чидди» коммунистин нечә ојун чыхармасына тамаша етмәк лазым иди.

Куја башга мәсәләләрлә әлагәдар јығынчаглар кечирилир, бу јығынчагларда исә өјрәдилмиш акентләр онун Бакыда сахланылмасы барәдә мәсәлә галдырырдылар. Мүсәлман фәһләләрдән һәр јердә өз кечмиши илә мәшһур олан Һачы Баба чыхыш едирди.

(Мәним јанымда Аз. МИК-ин сәдри Һачыбәјов бу фәһләни рүшвәтхорлугда иттиһам етмишди).

О өзүнү тәмизә чыхартмаг үчүн һеч бир сөз дејә билмәмишди.

Јери кәлмишкән, бу фәһлә бир дәфә она костјум вермәк үчүн мәнә хаһишлә мүрачиәт етмишди, лакин мәндән һеч бир шеј алмајыб Сәркисин јанына кетмиш вә о, фәһләнин хаһишини јеринә јетирмишди.

Мән гәсдән бу фәһлә үзәриндә дајанырам, чүнки о инди дә јол. Мирзојанын әлиндә чох итаәткар бир васитәдир.

Беләликлә, јол. Сәркис мүхтәлиф бәһанәләрлә Бакыда отуруб јығынчаглар кечирмәкдә давам едирди, бу јығынчагларда РКП МК гәрары амансыз тәнгид атәшинә тутулурду.

Нәһајәт, РКП-нин бә'зи үзвләри бундан хәбәр тутур вә онун чыхыб кетмәсини гәти сурәтдә тәләб едирләр.

Бурада башга јенн бир комедија: М. Д. Һүсејнов Сәркисин вагонуну ачмағы әмр едир вә шајиә јајыр ки, куја фәһләләр јығылыб онун вагонуну ачыблар.

Һәјасызчасына јалан.

Бундан сонра да, бу адамлар партија интизамындан данышачаглар.

Бу әсл дағынты, әхлагсызлыгдыр, партија интизамы дејилдир.

Јери кәлмишкән, МК Сијаси Бүросунун ичласында јол. Ленинин јанында вә ајрыча јол. Сталинә, мән демишдим:

«Бүтүн бәдбәхтлик ондан ирәли кәлир ки, бу «мөһкәм коммунистләрин» етдикләрини мән өзүмә рәва көрмүрәм».

Мән елә бу ичласда Сијаси Бүродан хаһиш етдим ки, онлара гаршы ачыг дөјүшә кирмәјә мәнә ичазә версә, онларын изи-тозу да галмаз.

Бир гәдәр әввәл дедијим кими, мәнә рәдд чавабы вердиләр.

Сәркис Шәрг мәсәләсинә һәмишә истеһза илә јанашырды. Ән биабырчы бу иди ки, о, Шәрг мәсәләсини милли мәсәләјә чевирмишди вә буну тутугушу кими онун ардынча пәрәстишкар Руһулла Ахундов тәкрар едирди, һәмин о шәхс ки, чеврилишдән үч ај сонра Мусабәјова[54] (һазырда АССР Халг Комиссарлары Советинин сәдри) өз күрәкәнинин, јә'ни Һәмид Султановун[55] һәрәкәтинин гаршысыны бир гәдәр алмағы мәсләһәт көрмүшдү, белә ки, Ахундовун фикринчә Q, һиссә гапылыр вә милләтин мәнафејинә хәјанәт едир (Буну мәнә јол. Мусабәјов билдирмишди).

Сәркис вә онун мәсләкдашлары бах белә адамлардыр.

Нәһајәт Сәркис кедир, онун јерини исә лајигли јолдашы Мирзојан тутур.

Адама белә кәлирди ки, һәмкарлар иттифагларынын сәдри кими шәрәфли бир вәзифә тутан вә пешәкар ишчи олан јол. Мирзојан әкәр һәгигәтән өз ишини севирдисә кәрәк БЕКА-нын катиби олмајајды. Лакин бурада иш севкидә дејил, башга бир шејдәдир...

Јол. Мнрзојан конфранса гәдәр БЕКА-нын катиби вәзифәсинин ичрачысы сечилир.

О, конфранс кечирир вә конфрансын ону БЕКА-ја үзв, сонра исә БЕКА-нын катиби сечмәсинә наил олур.

О, мәгсәдинә наил олур.

Онун ишинин дахили мәзмуну Сәркисин ишиндән әсла фәргләнмир, лакин о (дар дүшүнчәли адам олса да) һијләкәрлик ишләдир.

О, көрүр ки, онун һәмкарлар иттифаглары сәдрлијиндән БЕКА-нын катиби вәзифәсинә кечмәси чох көзә чарпыр, о өзүнү ики групун бирләшдирилмәси тәрәфдары е'лан едир, јә'ни һијләјә әл атыр вә әтрафындакыларын көзүнә күл үфүрүр.

Бүтүн бундан көрүндүјү кими БЕКА артыг ирс кими Мирзојана чатыр.

Бир дәфә о, партија гурултајында рәсми сурәтдә билдирмишди ки, инди груплар јохдур вә БЕКА катиби оларкән һамысыны мәһв етмишдир. Лакин бу беләдирми?

Бу јахынларда демәк олар ки, бүтүн рајонларын мүсәлман фәһләләринин нүмајәндәләри мәнә Мирзојандан шикајәт етмишдиләр ки, о мүсәлман фәһләләринә мүнасибәтдә чинајәткар сијасәт јүрүдүр. Онлар мәнә билдирдиләр: «Әкәр Сиз һүгугларымызы мүдафиә етмәсәниз, биз өз партија китабчаларымызы гајтарачағыг». Мән онлары сакитләшдириб дедим: партија интизамынын тәләб етдији кими һәрәкәт етмәк лазымдыр. Сиз кәрәк Мәркәзи Комитәјә мүрачиәт едиб сизин нүмајәндәләрлә биркә јығынчаг кечирилмәсини тәләб едәсиниз. Бу јығынчагда сиз БЕКА-нын иши, јә'ни Мирзојан һаггында өз фикринизи әтрафлы изаһ едә биләрсиниз. Нүмајәндәләр мәнимлә вә ЕМКА илә данышыглар апармаг үчүн өз сыраларындан гочаман кизли партија ишчиләри олан Молла Бабаны вә Әләкбәри сечдиләр. Мирзојан бундан хәбәр тутуб куја башга һәрәкәтләри үчүн бу фәһләләрин партијадан харич едилмәси һаггында мәсәлә гојур. Лакин онлары нәинки партијадан, һәтта иттифагдан да говурлар; беләликлә, бир мүтәхәссис кими өз вәзифәләрини вичданла јеринә јетирән фәһләләр күчәјә атылырлар. Күчәјә атылмыш, аилә басмыш фәһлә Әләкбәр Мирзојанын јанына кәлир вә тәәччүблә сорушур: сиз мәни партијадан гова биләрдиниз, лакин нә әсасла мәни иттифагдан говур, мәни вә аиләми бир тикә чөрәкдән мәһрум едирсиниз. Мирзојан о гәдәр ахмаг иди ки, дөзмәјиб ишарә етди ки, сән Нәримановун тәрәфдарысан. Молла Баба адлы башга фәһлә белә бир шикајәтлә Мәркәзи Комитәнин катиби Ханбудагова мүрачиәт етдикдә, о да һәмин шеји демишди.

Лакин Кировун вә Мирзојанын шәхсиндә ЕМКА-нын, БЕКА-нын бу наразылыгларын сәбәбләрини ајдынлашдырмаг үчүн белә мүшавирәнин чағырылмасына нә үчүн е'ти-

раз етмәси индијә кими һәм мәним үчүн вә һәм дә фәһләләр үчүн анлашылмаз олараг галыр. Мирзојан тәрәфиндән белә бир террорчу акт мәһз ону көстәрир ки, бу адамын вичданы тәмиз дејил. Мәкәр бу ону көстәрирми ки, Мирзојанын билдирдији кими партијада груплар јохдур. Нә гәдәр ки, БЕҠА ирс кими мирзојанлара чатыр, бу груплар олачагдыр.

Бүтүн бунлардан көрүнүр ки, бурада мә'лум план үзрә фәалијјәт көстәрирләр.

Бу план киминдир вә нечә пландыр?

Бүтүн бунларын мүәллифи, онлардан даһа ағыллы олдуғу үчүн, Микојан сајылыр.

Гејд етдијим кими о, бир дәфә демишди:

«Биз Нәриманову елә әһатә едәчәјик ки, о бизим тә'сиримиз алтында олсун».

Буну етмәк үчүн БЕҠА-ны өз әлләринә алмаг лазым иди.

БЕҠА исә Азәрбајчанда һәр шеј демәкдир.

Бакы, күчлү пролетар мәркәзи кими, һөкмән амирлик едән мәркәз олмалыдыр.

БЕҠА ишчиләри бөлүшдүрүрдү, БЕҠА-нын архасында нүфузлу фәһлә конфрансы вар иди, БЕҠА МҠ ишинин кедишинә гүввәтли тә'сир көстәрирди, чүнки ахырынчы һәмишә ишчиләри БЕҠА-дан көтүрүрдү, нәһајәт, БЕҠА һәмишә өз үзвләрини МҠ-ја дахил едирди вә бурада мәсәләләр һәмишә БЕҠА үзвләринин тә'сири алтында кечирилирди.

Микојанын ән гаты дүшмәни мән идим, лакин ону мәним иштиракым олмадан чыхартдылар.

Микојандан сонра БЕҠА-нын катиби Сәркис олур, Сәркисдән сонра исә Мирзојан. Чох күман ки, Мирзојандан сонра Ҡаспаров олачаг вә и. а.

Мән билдирирәм ки, бу, ағылла дүшүнүлмүш вә дүзкүн һесабланмыш бүтөв бир пландыр. Һәләлик буну мө'тәризәдә сахлајырам, чүнки әминәм ки, бу мө'тәризәләр нәтичәдә өзләри ачылачаглар. Лакин ишимин елә илк күнләриндән мән ачыг дејирәм:

бир чох мүлаһизәләрә көрә һәләлик ермәни јолдашларын көркәмли, мәс'ул вәзифәләрә тә'јин едилмәсини дајандырмаг вачибдир.

Загафгазијанын кечмиши, үмумијјәтлә вә хүсусилә 18-чи илдә Бакыда бизим ишимиз бу мәсәлә үзәриндә дүшүнмәјә мәчбур едирди.

Мән бурада ачыг дeмәлијәм:

Һәр јердә, бүтүн иҹласларда мәним чыхышымдан сонра, мүсәлманлар групла мәнә јахынлашыб дејирдиләр:

Бизи һара истәјирсән апар, нә истәјирсән елә, биз сәнә инанырыг, биз аиләмизин хошбәхтлијини сәнин ихтијарына веририк, анҹаг 18-ҹи ил һадисәләри тәкрар баш вермәсин...

Бәс 18-ҹи илдә[56] нә баш вермишди?

18-ҹи ил һаггында мән башга јердә вә башга вахт әтрафлы данышаҹағам.

Бунунла белә 18-ҹи илдә нә баш вердији һаггында гысаҹа дејәҹәјәм:

Н. Нәримановун* өзү сонралар бу һадисәләри белә тәсвир едирди:

«Вәтәндаш мүһарибәси әрәфәсиндә, мәним мәнзилимдә мүсәлман коммунистләрин јығынҹағы кечирилирди ки, мәрһум јол. Шаумјан[57] да бура дә'вәт едилмишди.

Јаранмыш вәзијјәт һаггында мәсәләнин узун сүрән мүзакирәсиндән сонра, мән сүбут етмәјә чалышырдым ки, вәтәндаш мүһарибәсини индики вахтда башламаг тәһлүкәлидир, белә ки, о милли гырғына чеврилә биләр.

Мән буну она көрә дејирдим ки, о заман Бакыда анҹаг дашнаклардан ибарәт олан чохсајлы ермәни һәрби милли һиссәси јерләширди.

Јол. Шаумјан бу дәлилләр разылашды.

Лакин ики саатдан сонра биз дејил, мүсаватчылар тәрәфиндән вәтәндаш мүһарибәси башланды.

Гүввәмизин зәифлијини нәзәрә алараг, чәтин дәгигәдә јол. Шаумјан ермәни һиссәсинин Совет һакимијјәтини мүдафиә етмәсинә разылыг верди.

О бири күн саат 12-јә гәдәр вәтәндаш мүһарибәси дүзкүн апарылырды, лакин саат 12-дән мәнә мә'луматлар чатмаға башлајыр ки, мүһарибә милли гырғын шәкли алыр.

Бурада олдугҹа чохлу характерик сәһнәләр вар иди, мән онлар һаггында сусурам.

Нәһајәт, мүсәлманларын депутатлар һеј'әти јаныма кәлир вә өзләрини мәғлуб едилмиш һесаб едәрәк мүһарибәни дајандырмағы хаһиш едир.

Мән дәрһал јол. Ҹапаридзејә[58] зәнк едирәм.

О, депутатлар көндәрмәјә сөз верир.

Бу вахт дашнаклар мәним мәнзилимә басгын едирләр. Мән гачыб кизләнирәм.

Мәним гардашымы тутуб апарырлар. Бир саатдан сонра јол. Шаумјан мәни аиләмлә бирликдә «Совет һакимијјәтинин мүдафиәчиләри» олан дашнаклардан хилас едир.

Бундан сонра Бакы шәһәри үзрә үч күн вәһшиләшмиш

---

* Өзү һаггында үчүнҹү шәхс кими данышыр.

дашнакларын дәһшәтли азғынлығы баш верир. Нәтичәдә дашнаклар, јә'ни «Совет һакимијјәтинин мүдафиәчиләри» әлиушаглы мүсәлман гадынларыны әсир едирләр... Бурада бизим мүдафиәчиләримиз дашнаклар тәрәфиндән гадынлар үзәриндә төрәдилән алчаг тәһгирләр һаггында сусмаг лазым кәлир.

Бу һагда сусмаг даһа јахшыдыр.

Лакин Алјоша Чапаридзенин чох нәчиб үрәји бу һагда сусмамышды.

Чапаридзе илә мәним арамда нә кими сөһбәт олмушдур, мән бунларын һамысынын үзәриндән кечирәм.

Лакин белә бир дәһшәтли һадисәдән сонра, онун гәзалар үзрә һәјата кечирилмәсини давам етдирмәк нәјә лазым иди.

Бах, бу суала 1918-чи илдә Бакыдакы Совет һакимијјәти чаваб вермәлидир.

Бүтүн бунлар мәни илк вахтлар ермәни јолдашлары јүксәк вәзифәләрә тә'јин етмәмәк барәсиндә данышмаға мәчбур едирди.

Бунунла белә, лап әввәлдән бу күнә кими, БЕКА елә бил гәсдән, Микојан, Сәркис вә Мирзојан тәрәфиндән тутулур.

Ахырынчы, јә'ни Мирзојан, артыг даһа чәсарәтлә фәалијјәт көстәрир.

Мән тәкрар едирәм — бу ејнилә көстәрилдији кими, мүәјјән едилмиш пландыр.

Лакин чохлары буну баша дүшмүрләр. Буну, һазырда АКП МК катиби олан јол. Киров да баша дүшмүр, бу адама Мирзојанла әлбир фәалијјәт көстәрмәк тәлгин едилмишди.

Һәтта әкәр Кирова тәлгин едилмәсәјди дә, о бу компанијанын тә'сири алтына дүшәрди, чүнки бу компанијанын фәалијјәти онун дахили аләмини мәмнун едир.

Бу компанијанын фәалијјәти исә мәһз Азәрбајчанын симасызлашдырылмасына јөнәлмишдир. Бир тәрәфдән коммунизм бајрағы алтында дашнаклар өз ишләрини көрүр, дикәр тәрәфдән кечмиш есерләр тәдричлә вә инадла Совет һакимијјәтини ичәридән дағыдырлар.

Әкәр бир вахт Һүсејнов, Гарајев, Руһулла Ахундов вә бу чәһдләри шүурлу сурәтдә мүдафиә едән башгалары Азәрбајчанын фәһлә вә кәндлиләри гаршысында чаваб вермәли олсалар, мәһз бу нөгтеји-нәзәрдән чаваб вермәлидирләр. Онлар исә мүдафиә етмиш вә инди дә мүдафиә едирләр, чүнки өз кечмишләриндән горхурлар. Мәкәр бунларын һамысыны јохламаг чәтиндир.

Мән исә јенә дә өз әсас мәгсәдими ирәли сүрүрдүм: Азәрбајчандан Шәрг үчүн нүмунәви совет республикасы

јаратмаг вә бунунла да Шәргин мәзлум халгларыны тез бир заманда өз тәрәфимизә чәлб етмәк, азадлыг һәрәкатыны аловландырмаг вә бу јолла Авропа капитализмини өз игтисади базасындан мәһрум етмәк, Авропа фәһләләринин һәјатындакы бөһраны дәринләшдирмәк, тезләшдирмәк вә беләликлә дә Авропада арзу етдијимиз ингилабы сүр'әтләндирмәк.

Өз гаршыма гојуб һәлл етмәк истәдијим башлыча вәзифә бундан ибарәтдир.

Иранда Микојанла Султанзадәнин биркә коммунист ингилабы олмасајды; әкәр мәни, анчаг өзләринин букүнкү вәзијјәтини дүшүнән хәбис гәлбли адамлар әһатә етмәсәјди, әкәр Мәркәз мәнә е'тибар етсәјди бу чох асан оларды. Мәркәз анчаг Серго Орчоникидзејә е'тибар едир.

Серго исә о хәбис гәлбли адамлара даһа чох е'тибар едирди, онлар да өз вәзијјәтләрини горумаг вә мөһкәмләндирмәк үчүн онун гаршысында нөкәрлик едир вә Азәрбајчанда милли тәмајүл һаггында чығырырдылар. Бу исә јол. Сергонун чох хошуна кәлирди.

Мәркәз баш ача билмирди ки, нә үчүн мән, 20 ил бундан әввәл өз романымда бејнәлмиләлчилији тәблиғ етдијим һалда, о заман ән чәтин анда мүсәлманлар арасында һәр чүр дини инкар етдијим һалда, инди мәним милли тәмајүлүм олмалыдыр, дүнәнки дашнак вә ја мүсаватчы исә бејнәлмиләлчи олмалыдыр.

Бурада мәсәләни белә гојмаг лазымдыр:

ја һәгигәтән Мәркәз бу мәсәләдән баш ача билмир, ја да о, учгар республикаларын дахили ишләринә гарышмаг мәгсәдилә гәсдән бу «бејнәлмиләлчиләри» ирәли чәкир, мүдафиә едир...

Онсуз да бир гәдәр сонра Мәркәз бу суаллара чаваб вермәли олачагдыр, белә ки, бүтүн бу мүддәт әрзиндә учгар республикаларын һәјатындан олан зәнкин материалы инкар етмәк чәтиндир.

Биз партијамызын интизамы илә гүввәтлијик, лакин интизамы Шәргдә аз-чох мәшһур олан партија үзвләринин шәхсијјәтсизләшдирилмәсинә јөнәлтмәк бизим Шәрг сијасәтимизин мәһв олмасы демәкдир.

Әкәр биринчи мәсәлә, јә'ни Мәркәзин өз үзвләринин јарарлы олуб-олмамасыны ајырд едә билмәмәси, бу анлашылмазлыгларын сәбәбидирсә, бунун ејби јохдур, лакин әксәр чохлуғу мүсәлман коммунистләр олан учгар республикаларын нә вахтса Совет Русијасы үчүн зәрәрли ола биләчәји фикрини бирдәфәлик башдан атмаг лазымдыр.

Мүсәлман зәһмәткеш күтләләри рус чарларынын сијасә-

тиндән чана кәлмишләр, инди онлар чаризмин, демократизмин вә Совет һакимиjjәтинин нә демәк олдуғуну чох көзәл баша дүшүрләр. Зәһмәткешләрин өзләринин һакимиjjәти.

Бу фикри гәти сурәтдә башдан атмаг лазымдыр вә ким истәjирсә раһат jата биләр, һәм дә әмин олсун ки, кечмиш вә индики Русиjанын әразисиндә jашаjан мүсәлманларын зәһмәткеш күтләси Совет һакимиjjәти тәрәфдарыдыр.

Лакин онларда милли тәмаjүл вардырмы.

Јол. Сталинә мә'рузәләримдән бириндә мән деjирәм: әкәр сабаһ Авропада пролетар ингилабы аловланса вә һәр jердә һакимиjjәт фәһләләрин әлинә кечсә, бунунла белә, биз сәнаjемизи бәрпа етмәк үчүн һаваjы олараг һәр шеj әлдә едәчәjимизә үмид ола билмәрик, jә'ни һәлә узун мүддәт белә бир вәзиjjәт олмаjачаг ки, бу заман биз деjә биләк:

«Бизимки — Сизинкидир, Сизинки исә — Бизимки».

Авропа капитализми, Авропа сәнаjеси башга дөвләтләрин һесабына инкишаф едирди.

Чәтин ки, инкилис фәһлә һөкумәти Һиндистанда истисмарчы сиjасәтиндән әл чәксин.

Бир һалда ки, белә бир сиjасәт, сөзүн jахшы мә'насында игтисади асылылыг сиjасәти мөвчуд олачагдыр, лакин даһа дәгиг десәк, бу бир халгын башга бир халг үзәриндә игтисади әсарәт сиjасәти олачагдыр, деjә биләрикми, әкәр белә демәк мүмкүнсә, биз дәрһал беjнәлмиләлчи мүһит jарадачағыг.

Совет Русиjасы илә Совет Алманиjасы арасында олан гаршылыглы мунасибәтләрдә дә еjни илә бу чүр олачагдыр. Еjни вәзиjjәт Совет Русиjасы вә учгар республикалар арасында баш верир.

Көзәл нитгләр сөjләмәк олар, лакин көзәл иш көрмәк чәтиндир.

Лакин Азәрбаjчан мәһз көзәл иш көрмүшдүр.

Совет Азәрбаjчаны өзү көнүллү олараг нефтин Совет Русиjасы зәһмәткешләринә мәнсуб олдуғуну е'лан етмишди, лакин Совет республикасында башда «крал» Серебровски[59] олмагла «монархиjа» jаратмаг нәjә лазым иди, о индиjә гәдәр елә билир ки, азәрбаjчанлылары аjпара вә улдузла алдадыр.

Јох, һәр бир фәһлә вә кәндлиjә нефтин Совет Русиjасы үчүн нә демәк олдуғу изаһ едилмишдир.

Азәрбаjчан биринчи ил нәинки нефт верир, һәтта өз дөвләт кассасындан фәһләләрин мәвачибини дә өдәjирди.

Бундан да артыг беjнәлмиләл нә ола биләр?

Мән исрар едирәм ки, мәнимлә мәрһәманә сөһбәт заманы азәрбаjчанлылардан кимсәнин Азәрбаjчанын ән кәлирли

мәнбәдән мәһрум олмасы һаггында өз наразылығыны билдирмәси һалы олмамышдыр, лакин Серебровскинин Совет Азәрбајчаныны танымаг истәмәмәси барәсиндә чохлу сөз-сөһбәт олмуш вә инди дә вардыр.

Бах, будур милли тәмајүлү јарадан.

Хәстәхана үчүн чәрраһ һәким лазымдыр. Ики намизәд вардыр: јәһуди Беленки, битәрәф, бириллик стажы олан, Азәрбајчанда тамамилә јени адам вә түрк Талышински, бешиллик стажы олан, јерли әһалинин јахшы таныдығы адам.

Һәр икиси 8 сәс газаныр.

Нәјә көрәсә Бакы Ичракому Беленкини тә'јин етмәк истәјир.

Она көрә ки, Беленкинин гардашы — БЕКА-нын үзвүдүр, БЕКА исә Ичракомун сәдри јол Крылова[60] Беленкини тә'јин етмәји әмр едир. Мәним мүдахилә етмәјим, нәһајәт, Беленкијә өз гардашыны јерләшдирмәјә имкан вермир.

Әкәр инди Нефткомун вә Баксоветин гуллугчуларынын тәркибинә нәзәр салынарса, онда гәрәзсиз мүшаһидәчи дәһшәтә кәләр. Јерли мүсәлман мүһәндисләр вә үмумијјәтлә зијалылар алвер едир, бу мүәссисәләр исә рус, ермәни вә јәһудиләрлә долдурулмушдур.

Азәрбајчан кәндлиси ағ нефт олмадығы үчүн талаша јандыранда, азәрбајчанлы вәтәндаш Тифлисдә ағ нефтин Кәнчәдәкиндән учуз сатылдығыны көрәндә, истәр-истәмәз бүтүн бунлары төрәдәнләрин үнванына тә'нә, мүстәмләкәчиликдә иттиһам вә и. а. ешитмәјә мәчбур олурсан.

Мән нефт мәһсулларындан Азәрбајчанын хејрннә фаизли ајырмалара даир дүз бир ил јол. Серебровски илә мүбаризә апармышам, иши Сијаси Бүроја гәдәр чатдырмышам, Сијаси Бүро бу ајырманы[61] јеринә јетирмәји гәрарла јол. Серебровскијә бир вәзифә олараг тапшырмышды. Нә үчүн јол. Серебровски индијә гәдәр буну лазымынча јеринә јетирмир. Нә үчүн республика ЕМКА-сы бу гәрарын ичрасына нәзарәт етмир. Она көрә ки, Киров, Мирзојан јолдашлар вә онларын компанијасы ишә сајмаз мүнасибәт бәсләјирләр. Буна диггәт јетирмәк үчүн, әкәр белә демәк мүмкүнсә, кәрәк һәгигәтән бејнәлмиләл гәлбә малик оласан. Азәрбајчанда кәндлиләрин чәһаләт батаглыгында боғулмасы онларын әсла вечинә дејил. Бәс МИК-ин сәдри Ағамалыоғлу[62], Халг Комиссарлары Советинин сәдри Мусабәјов кими мәс'ул мүсәлман ишчиләр нә иш көрүрләр.

Бәли, бу бәдбәхтләр бу вәзифәләрә ирәли она көрә чәкилмишләр ки, суссунлар...

Бу, **Азәрбајчанда онун марағы һаггында даһа сөз-сөһбәт олмасын дејә мәним намизәдлијими ССРИ МИК сәдрли-**

јинә көстәрән Серго Орчоникидзејә дә јахшы мә'лумдур. Она өзүнүн һеч бир хүсуси фикри олмајан, јалныз ичрачы адамлар лазым иди. Ишә белә мүнасибәт шүбһәсиз ки, милли антагонизми кенишләндирир.

Мән һәмишә бу нөгсанлары көстәрирдим вә әлбәттә әлејһдарларымын дили илә десәк «милләтчи» адыны газанмышам.

Мүгабил тәрәфин милләтчилик тәмајүлү олдугча, бу тәрәфин дә милләтчилик тәмајүлү олачагдыр.

Буну ики, үч, дөрд илә арадан галдырмаг мүмкүн дејил, чүнки Николај вә онун ијрәнч һәјата кечирмә үсуллары заманы бөјүк дөвләтчи халгын сијасәти учгарларын јаддашына һәкк олмушду.

Јаралар һәддән артыг дәрин вә тәзәдир.

Рус ишчиләринин тәкәббүрлү һиссләри дә беләчә тәзәдир.

Беләликлә, учгарларда милли тәмајүл Мәркәзин өзү вә ја онун ишчиләри тәрәфиндән јарадылыр.

Јерли мәнафејин мүдафиәси Мәркәз мүвәккилләринин дилиндә милли тәмајүл, лакин учгар республикаларын зәрәринә Совет Русијасынын мүдафиәси һәмин дилдә бејнәлмиләл акт адландырылыр.

Һал-һазырда, әкәр Совет Русијасы лајигли адамлара малик олсајды, онларын көмәјилә Мәркәзин сәмәрәли лајиһәләрини һәјата кечирә биләрди ки, әлбәттә, онда һеч ким буна е'тираз етмәзди: чанлы гүввәләрин сәмәрәли бөлүшдүрүлмәси енержинин даһа аз сәрф едилмәсинә вә әмәк мәһсулдарлығынын артмасына сәбәб оларды.

Биринчиси бу.

Икинчиси:

Әкәр Мәркәз о гәдәр гүввәтли вә варлы олсајды ки, учгарлары бүтүн зәрури шејләрлә тәчһиз етсин, бу һалда Мәркәзин һакимијјәти әлә кечирмәси чәһдинә учгарларда да мүгавимәт көстәрилмәзди.

Лакин бешиллик тәчрүбә ашағыдакылары көстәрир:

Мәркәздән олан ишчиләр һазырлыглы олмадыглары үчүн ја иши корлајыр, ја да һәмин Республикада өз вәзијјәтләрини мөһкәмләндирмәк үчүн «милли тәмајүл» ујдурурлар вә ишлә дејил, хәбәр кәздирмәклә мәшғул олурлар, «солларын» мәншәји дә бурадан башлајыр.

Чох әфсуслар олсун ки, бу, Мәркәз тәрәфиндән тәгдир едилир.

Беләликлә, ишимиз үчүн фәлакәтли олан јерли ишчиләрлә мәркәзчиләр арасында сүн'и сурәтдә мүбаризә јарадылыр.

Икинчи һадисә көстәрир ки, Мәркәз мүәјјән саһәни өзүнә табе едәрәк, нәинки һеч бир шеј вермир, һәтта һәмин Республиканын ахырынчы тикәсини белә, әлиндән алыр.

Бу да гејри-нормал гарышылыглы мүнасибәтләр јарадыр.

Вә бу заман Мәркәзин чаһаншүмул истилачы сијасәтиндән данышмаға башлајырлар.

Бу, великорус халгынын хүсуси һүгуглары һаггында данышылмасы үчүн бир даһа әсас верир.

Әслинә галанда, ахы Мәркәз өзүнүн бу кими һәрәкәтләринә һагг газандырмалыдыр; өзү дә инди, бизим коммунизмдән чох-чох узаглашдығымыз бир вахтда.

Ја һәр шеји көтүрүн, Учгарларын тикинтисини еләапарын ки, онлар Мәркәзлә тәбии олараг бирләшмәк үчүн дүзкүн инкишаф етсинләр.

Ја да, әкәр гејд едилмиш сәбәбләрә көрә буну едә билмирсинизсә, буну етмәји јерли ишчиләрә е'тибар един.

Бүтүн Совет республикаларынын фәһлә гүввәләрини бирләшдирмәк, бу гүввәнин тә'сири алтында бүтүн республикаларда бүтүн ишләри һәјата кечирмәк зәруридир, лакин бу һәлә јерли органлары симасызлашдырмаг, онларын мүстәгиллијини әлләриндән алмаг демәк дејилдир.

Дәмир јолларыны, демәли, дәмир јол гүввәләрини (шүбһәсиз, фәһлә) бирләшдирмәк, бу бизим пролетар ингилабымызын тәләбидир, лакин мүстәгил республиканын мүәјјән әразидә дәмир јолуна олан нүфузуну, еләәлиндән алмаг ки, һәмин республика мә'лум јүкү өз әразисиндә бир мәнтәгәдән башга бир мәнтәгәјә көндәрмәк үчүн мәркәзи органын ичазәси олмадан мүстәгил апармаг һүгугуна малик олмасын — бу артыг Совет һакимијјәтинин һәр чүр принсипинә зиддир.

Бүтүн бу зиддијјәтләр милли мәсәләни јарадыр вә дәринләшдирир.

Ән ачыначаглысы исә одур ки, партијамыз өзү дә һисс етмәдән бу мәсәләјә чәлб олунур, өз тәмизлијини, гәрәзсизлијини вә дахили бирлијини итирир.

Совет республикасынын мә'лум һүгугларыны әлиндән алан мә'лум лајиһәнин совет гајдасында иддиа едиләчәјини габагчадан биләрәк бу лајиһә ахырынчы тәрәфиндән партија гајдасында тәтбиг едилир.

Бу о демәкдир ки:

данышыгсыз лајиһәни гәбул вә тәтбиг ет.

Бизим партија кристал тәмизлији илә сечилмәлидир вә онун гәрарларына биз дәрин һөрмәт һисси бәсләмәлијик; лакин биз буна, мүгәддәсләр мүгәддәси јаратмаға чан атырыгмы.

Јол. Ленин сонунчу партија гурултајында* нәһајәт, мәһз һәр чүр мәсәләләри партијаја кечирмәк, јә'ни партијаны нүфуздан салмаг һаггында сөз ачанда мин дәфә һаглы иди.

Лакин, тәәссүф ки, биздә РКП ЕМКА-нын чохлу мәс'ул катибләри вә мүвәккилләри вардыр ки, онлар хүсуси һәвәслә елә мәсәләләри партија органларындан кечирирләр ки, һәмин мәсәләләрин һәлли систематик олараг партијанын тәмәлини сарсыдыр.

Шүбһәсиз, әкәр партијанын ролуна белә мүнасибәт даһа да күчләнәрсә, онда тәбии олараг учгар республикаларда Мәркәзи комитәләрин тәркиби вә РКП МК өзүнүн тәркиби һаггында мәсәлә ортаја чыхар.

Һәгигәтән, көрәсән һал-һазырда Азәрбајчанда Азәрбајчаны тәмсил едән партија вардырмы. Мән тәсдиг едирәм: белә бир партија јохдур вә мирзојанлар өз ијрәнч сијасәтләриндән, **Азәрбајчаны симасызлашдырмаг сијасәтиндән** әл чәкмәјәнә гәдәр дә олмајачагдыр. Бүтүн бунлары јериндә јохламаг асандыр, лакин индики БЕКА тәркибинин көмәји илә дејил, үмумијјәтлә билаваситә фәһләләрлә вә хүсусән дә мүсәлман фәһләләрлә бирликдә јохламаг лазымдыр. Лакин буну елә тәшкил етмәк лазымдыр ки, һәр бир фәһлә вердији ифадәјә көрә сабаһысы күн Мирзојан тәрәфиндән ишдән говулмајачағыны билсин. Мән бурада Мирзојанын фикринчә мәним тәрәфдарларым олан вә буна көрә дә партијадан вә иттифагдан харич едилән ики фәһләнин ифадәсини нәзәринизә чатдырырам. Лакин Сијаси Бүро мүсәлман фәһләләри вә һәтта рус фәһләләри гаршысында онлардан кимин мәнә гаршы олдуғу суалыны гојсајды мараглы оларды. Бу заман јалан вә һәгигәт өз јерини тапарды. Бәс кәндлиләр нә дејирләр? Онлар кимин архасынча кедирләр? Бүтүн бунлары јохламаг мараглы оларды. Мирзојанлар шүбһәсиз милләтчи әһвали-руһијјәли рус фәһләләринин бир гисминин фикринә истинад едә биләрләр... Мәһз беләләриндән дә партија тәшкил олунмушдур. Мүсәлман фәһләләрин сајы (партија үзвү олан) сүн'и сурәтдә азалдылыр. Мирзојан дискусклубда һәтта демишди: фарс фәһләләриндән партијаја гәбул етмәк лазым дејил, — бу гәрибә дејилми. Сәркис Азәрбајчанын советләшдирилмәсиндән сонра, кизли фәалијјәт көстәрән фәһләләри — 500 нәфәр фарсы — партијадан говмуш, Мирзојан исә инди фарс фәһләләрини партијаја гәбул етмәк истәмир.

Мән билдирирәм ки, партија күнбәкүн дејил, саатбасаат

---

* РКП(б) XI гурултајы нәзәрдә тутулур (1922-чи илин март—апрели).

парчаланыр; ишчиләр, һәтта мәс'ул ишчиләр чидди партнја иши илә мәшғул олмаг әвәзинә, бир-бириндән хәбәрчилик етмәклә мәшғулдурлар.

Мәркәзин јерли ишчиләрә инанмамасы јерлиләрин Мәркәзә инанмамасына кәтириб чыхарыр.

Һәр јердә ишә лагејд мүнасибәт көзә чарпыр; бир ил бундан әввәл һәр бир вичданлы ишчини әсәбиләшдирән шеј, инди гулаг ардына вурулур.

«Биз күтләјә даһа јалан дејә билмәрик», бу ишчиләрин дилиндән бах буну ешидәчәксиниз.

Азәрбајчанда бүтүн бунларла јанашы рус вә мүсәлман фәһләләр арасында антагонизм дә башланмышдыр.

Бу һәр шејдән бетәрдир белә ки, күчлү пролетар Мәркәз зәифләјир.

Бундан дүшмәнләримиз, хүсусән мүсаватчылар вә иттиһадчылар истифадә едирләр, бу да «соллуг ојуну ојнајан» јолдашларын ишинин нәтичәсидир.

Мән тәкрар едирәм: лап әввәлдән мәним шүарым белә иди:

мүсәлман фәһләләрини инадла һазырламаг, јә'ни ики мәгсәдә наил олмаг үчүн онларын инкишаф сәвијјәсини тәхминән рус фәһләләринин инкишафы сәвијјәсинә чатдырмаг.

Биринчиси: бунунла биз һал-һазырда мүсәлман вә рус фәһләләри арасында мөвчуд олан антогонизми арадан галдырардыг.

Икинчиси: кәләчәкдә Иранда вә Түркијәдә гурулачаг Совет һакимијјәти үчүн ишчи кадрлар һазырлајардыг.

Лакин нәинки мәним шүарыма, һәтта Сијаси Бүронун мә'лум гәрарларына да соллуг ојуну ојнајанлар тәрәфиндән әһәмијјәт верилмир.

Һәтта иш о јерә кәлиб чатмышдыр ки, мәктәбдә рус дили дәрсләринин сајынын түрк дили дәрсләринин азалдылмасы һесабына артырмаг һаггында мәтбуатда ачыг чыхышлар едилир.

Үмумијјәтлә демәк лазымдыр: «соллар» мәним Кенуја конфрансында олмағымдан истифадә едәрәк, һәрәкәтә кәлмиш вә даһа һәјасыз олмушлар. Кенујадан гајытдыгдан сонра, милләтчи тәмајүл вә түрк дили дәрсләринин сајыны ихтисар етмәк һаггында ачыг фитнәкар мәгаләләр мәним диггәтими чәлб етмишди.

Зеһинләри сакитләшдирмәк үчүн мән «Бакински Рабочи»дә «Бә'зи јолдашлара чаваб»[63] башлығы алтында мәгалә чап етдирмәјә мәчбур олдум.

Лакин сәчијјәви будур ки:

«Бакински Рабочи» вә «Коммунист» гәзетләринин редаксијасы (ахырынчы түрк дилиндәдир), биринчисинин редактору Липшитс, икинчисинин исә Руһулла Ахундов, мәним мәгаләмдән сонра билдирирләр ки, бу сәпкидә — јә'ни түрк дили дәрсләринин сајынын азалдылмасы вә рус дили дәрсләринин артырылмасы, һаггында мәгаләләр бу гәзетләрин сәһифәләриндә олмамыш вә олмајачагдыр.

Ертәси күн јол. Зејналлынын (бу гәзетин редактору), түрк дилиндә «Труд» гәзети әввәлләр бә'зи мулаһизәләрә көрә о, да соллуг ојуну ојнамышдыр, ифшаедичи мәгаләләр бурахыб, «Бакински Рабочи» вә «Коммунист»ин һансы нөмрәләриндә мәним мәгаләм үчүн материал ола биләчәк мәсәләјә тохунулдуғуну гејд етмишди.

Ертәси күн чәсарәтлә өз сәһвләрини бојнуна алмаг әвәзинә, Руһулла Ахундов мәгаләсинә көрә јол. Зејналлыја шәхси төһмәт верир, бундан әлавә һәмин Зејналлы БЕКА-дан рәсми төһмәт вә хәбәрдарлыг алыр.

Бир нечә күндән сонра «Труд» гәзети бағланды вә өз мәгаләси илә ики партија органынын мәс'ул редакторларынын ич үзүнү чәсарәтлә вә јериндә ачан јол. Зејналлы вәзифәсиндән кәнар едилир...

Јолумуз һајанадыр?

Ики мәс'ул мәтбуат органы — партијанын дили, фәһлә вә кәндли күтләләринин дили, јаланчыларын, «сол» компанија үзвләринин әлиндәдир.

Бу азмыш кими БЕКА катиби Мирзојан Загафгазија Дијар Комитәсинә телеграм вурараг билдирир ки, Нәримановун мәгаләсиндән сонра онлар, јә'ни «соллар» өзләрини сарсылмыш һисс едирләр вә куја мәгалә әсассыз јазылмышдыр. Загафгазија Дијар Комитәси телеграм вуруб мәндән материаллар тәләб едир.

Мән Тифлисә кәлиб Загафгазија Дијар Комитәсинин катибинә билдирдим ки, мәндә материал вардыр вә истәнилән вахт тәгдим едә биләрәм.

Мән Загафгазија Дијар Комитәсинин пленумуну көзләјирдим; мән чох истәјирдим ки, «сол груп» өзү пленумда бу мәсәләни галдырсын. Чох күман ки, мәним сәнәдләрлә онларын јаланыны вә мурдарлығыны сүбут етмәк нијјәтимдән хәбәр тутуб сусдулар вә мәним мәгаләм һаггында бир кәлмә дә данышмадылар. Мәкәр сонунчу Азәрбајчан Советләр гурултајында сечкиләр бу соллар тәрәфиндән јалансыз кечмишдир.

Партија гајдасы илә ХКС сәдри јол. Мусабәјову сечмәк тәклифи е'лан едилдикдә јерләрдән сәсләр ешидилди: «Бәс Нәриманов?»

Онлара чаваб вердиләр ки, Нәриманов Иттифаг Советинин сәдри сечилмишдир.

Елә о дәгигә онларын акентләри бу гәрарла разы олмаіанлары дилә тутуб сакитләшдирмәіә башладылар ки, инди јол. Нәриманов һәр үч республиканын башчысы саіылыр.

Мәкәр бу, јалан деіил?

Вә нә үчүн иши бу дәрәчәіә чатдырырдылар ки, ишдә күтләләр бу јаландан хәбәр тутсунлар.

Тифлисдә јашајаркән, куја али һакимијјәт кими чох тез-тез мәнә АССР Халг Комиссарлары Советиндән вә онун ајры-ајры үзвләриндән шикајәтлә мүрачиәт едирдиләр, лакин мән һәр дәфә изаһ етмәли олурдум ки, бә'зи мәсәләләрә тохунмаға мәним һүгугум јохдур вә и. а.

Бу һалда мән ја кәрәк өзүмү дартыб үч республиканын башчысы кими көстәрмәли вә амансыз јалан данышмалы, јә'ни вә'д вериб, лакин һеч бир иш көрмәмәли, ја да олдуғуну демәлијәм.

Вә гурултај нүмајәндәси — «бизим арамызда јол. Нәриманов олмадығы үчүн, өзүмүзү јетим сајырыг» дедикдә она да белә изаһ етмәк лазым иди.

Шаһидләр дејирләр ки, о, һәлә чох шеј демәк истәјирди, лакин ону данышмаға гојмадылар...

Һөкумәт башында отуранларын бачарыгсызлығы үзүндән «Шахсеј-Вахсеј» матәм күнләри заманы гырмызы әскәрләрин күлләләриндән зәрәр чәкмиш фарс фәһләләрини дә данышмаға гојмадылар.

Соллар севиндиләр:

Нәриманов јохдур, беләликлә, бу ил ЕМКА-да матәм күнләри заманы јүрүшләрин гадаған едилмәси һаггында мәсәлә галдырмаг олар.

Кечән ил бу мәсәлә ЕМКА-да ајырд едилмишди. Мән гәти олараг репрессија әлејһинә идим, лакин бунунла белә, биз мәсчидләри кәзиб гара чамааты дилә тутурдуг ки, күчәләрдә өзләринә ишкәнчә вермәсинләр.

Бир нәтичәси олдуму?

Гәти сурәтдә билдирирәм ки, нәтичәси олду.

Ән «сол» јолдашын, Гарајевин јанында, мәсчиддә чох нүфузлу бир молла бу күнләрдә күчәләрдә өзләринә ишкәнчә верәнләрин һәрәкәтләрини мөһкәм тәнгид етмәјә башлады.

Лакин буна бахмајараг бу ил өзләринә ишкәнчә верәнләр олду.

Нә гәдәр ки, бу диндар күтләнин инкишаф сәвијјәсини јүксәлтмәк јолу илә онун бу матәм күнләринә мө'мин олан, лакин өзүнә ишкәнчәләрдә иштирак етмәјән һәр һансы зи-

јалы мүсәлман кими јанашмаларына наил олмамысыныз, елә дә олачагдыр.

Мин илләрдир ки, бәдбәхт авам мүсәлман күтләси (шиә мәзһәбли) Мәһәммәдин ән севимли нәвәси имам Һүсејнин ишкәнчәли өлүмү күнү матәм јүрүшү кечирир вә ән дәһшәтли шәраитдә дүшмәнләрин әлинә кечән Һүсејн вә онун аиләсинә мәһәббәт вә рәғбәт әламәти олараг, әсл диндар авам үнсүрләр бу вә ја дикәр јолла бу һадисәләрә өз мүнасибәтләрини билдирирләр.

Бу, өз күчсүзлүјүнү биләрәк, Мәһәммәдин ганунларыны позан, һамыны вә һәр шеји гызылла әлә алмаг истәјән Језидә гаршы мәрди-мәрданә чыхыш етмиш адамын һәјатындан бүтөв бир фачиәдир.

Јери кәлмишкән, бурада гејд етмәк лазымдыр ки, фарс фәһләләринин ичласларындан бириндә Азәрбајчан республикасынын башчысы Ағамалыоғлу Һүсејни горхаг кими характеризә етмишди ки, буна көрә фәһләләр ону мәзәммәт етмишдиләр.

Горхаг о дејил ки, јетмиш нәфәр пис силаһланмыш адамла он дәфә артыг гүввәтли олан дүшмәнлә дөјүшүр, одур ки, сол групдан горхуб ишин әсл вәзијјәтини билдирмир вә бунунла да партија үзвләрини алдадыр, онлары фәһлә-кәндли республикасында гырмызы әскәр күлләриндән ганы төкүлән фәһләләрә гаршы силаһландырыр.

Горхаг одур ки, вәзифәсиндән өтрү алчагчасына јалан данышыр, лакин имам Һүсејн табе олсун вә өз вичданыны гызыла сатсын дејә, Језид бүтөв бир вилајәти идарә етмәји она тәклиф едирди. О буну етмәди: һәлак олду.

Ағамалыоғлу вә Мусабәјов јолдашларын тарихи белә баша дүшмәси нә кими нәтичәләр верди?

Киров вә Мирзојан онлара һеч кимә гәти сурәтдә һеч бир нараһатлыг кәтирмәјән матәм јүрүшүнү бу ил гадаған етмәк олармы сорғусу илә мүрачиәт етдикдә, онлар дедиләр: «Олар».

Нәтичәдә — әскәрләр вә Балаханыдан олан фарс фәһләләри арасында силаһлы тоггушма.

Мусабәјов һәлак олмуш фәһләләрин аиләләриндә олмуш вә сон дәрәчә әсәби фәһлә күтләсинин әһатәсиндә билдирмишди: «Буна ким ичазә вермишдир, мән тәһгигат тә'јин едәчәјәм вә мүгәссирләр чәзаларына чатачаглар...»

Бәли, јалныз вәзифәләриндән өтрү коммунизм идејасыны јајмаг истәјәнләри чәзаландырмаг лазым иди. Лакин МК-нын биринчи гәрарынын әвәзинә јени гәрар чыхармаг нәјә лазым иди, јә'ни тоггушмадан сонра: јүрүшә мане олмамаг.

Ән биабырчы исә бу иди:

Фәһлә-кәндли республикасында фәһләләри Иран шаһынын нүмајәндәси, консул сакитләшдирмәјә башлајыб истеһза илә фәһләләрә дејирди:

«Нә етмәк олар? Сиз, Иран тәбәәләри, башга дөвләтдә јашајырсыныз, бурада сизин дини мәрасимләринизин ичрасы ганунла гадаған едилмишдир. Мән сиздән хаһиш едирәм дағылышын». Вә фәһләләр дағылышдылар.

Нәримановун Азәрбајчандан кетмәси «сол» груп үчүн чох бөјүк севинчдир. Нәримановун гышгырмыш олдуғу вә гышгырдығы хүсуси шәраитдән бири дә будур, лакин сол-луг ојуну ојнајанлар әввәлләр дә, инди дә буну баша дүшүрләр.

Бурада Мәркәзин нүмајәндәси Киров да башыны итирди. Динә гаршы материалист кими чыхыш етмәк бир шејдир. Бу мәрасимләри ичра етмәји гадаған етмәк мәгсәдилә силаһлы гүввә тәтбиг етмәк башга шеј.

Вә о, мәс'ул катиб, Мәркәзин нүмајәндәси кими чаваб вермәли олачагдыр.

Чох күман ки, онун илһамверичиси олан јол. Серго да чаваб вермәли олачагдыр, белә ки, Киров ахырынчысыз һеч бир шеј етмир.

Бүтүн бу ишләр онларын, јә'ни Киров вә Сергонун, Мәркәзә бу барәдә нечә мә'лумат вермәсиндән асылыдыр.

Бу, ајдын шәкилдә ону көстәрир ки, Серго вә Мјасниковун[64] башчылығы илә Загафгазија Дијар Комитәсиндә фраксија кениш фәалијјәт көстәрир: јол. Кирову баш вермиш һадисәјә көрә пис вәзијјәтдә гојмаг истәмирләр. Јери кәлмишкән, онлар Совет республикаларынын бирләшмәји һаггында Мәркәзә догруму мә'лумат вермишләр.

Мараглыдыр ки, бунунла әлагәдар олараг мәним Загафгазија Дијар Комитәсинә вердијим мә'лумат индијәдәк нәзәрдән кечирилмәмиш галыр...

Бурдан Күрчүстан Мәркәзи Комитәси әһвалаты ортаја чыхыр.

Ахы сөзүн һәгиги мә'насында Күрчүстан ЕМКА-нын көһнә тәркибини милләтчиликдә күнаһландырмаг күлүнчдүр. Көһнә тәркибин бүтүн күнаһы онда иди ки, о дүз вә тамамилә ајдын шәкилдә Серго, Киров вә Мјасникова демишди ки, онлар өзләринин јанлыш мә'луматлары илә Мәркәзи алдадырлар. Бу компанија бирләшдирмә мәсәләсинин Мәркәз тәрәфиндән гәти һәллинә гәдәр һәмишә Загафгазија республикаларынын РСФСР-ә там бирләшмәси һаггында данышырды вә бу лајиһә илә дә о, Москваја кетмишди.

Лакин о, тамам башга гәрарла гајытмышды. Лакин Серго бирләшдирмә һаггында јол. Ленинин лајиһәсини өз лајиһәси кими гәләмә вердикдә, ЕМКА-нын көһнә тәркибиндән олан күрчү јолдашлар она дедиләр: «Сиз јалан данышырсыныз, бу сизин лајиһә дејил. Сиз Мәркәзә сәһв мә'лумат верирсиниз». Вә савашма башлады. Серго, Киров вә Мјасников чәсарәтли олсајдылар дејәрдиләр: биз белә фикирләширдик, лакин силлә једик. Вә һеч бир шеј дә олмазды, белә ки, јол. Ленинин Совет Республикаларынын бәрабәр һүгугларла бирләшмәси күрчү јолдашлар тәрәфиндән сөзсүз гәбул едилмишди.

Кенујаја кетмәмишдән габаг, бир күн јол. Сталин мәнә деди: «Серго корланыб». Јох о корланмајыб, онун дөвләт ағлыны һәддән артыг гијмәтләндирәрәк ону корлајыблар. О, ингилабын бүтүн хиласыны вурушмада көрүр. О өз дүшмәнләрини мәһв етмәк үчүн Загафгазија коммунист тәшкилатларынын сонунчу гурултајында нә кими үсуллара әл атмамышды. Бүтүн бунлар һаггында данышмаг ајыбдыр.

18-чи илдән башлајараг мәним мәсләкдашларымла биркә сә'јим, бүтүн ингилаби Шәрги Совет Русијасы этрафында вә јанында топламаға вә бу күнәдәк јер күрәсинин о бири јарысында милјонларла инсанларын башларына кәтирилән мүсибәтә бир зәрбә илә сон гојмаға јөнәлдилмишди. Јер күрәсинин јарыдан чохунда әһалинин көләлији, јер күрәсинин кичик һиссәсиндә јашајан әһалинин рифаһы үчүн шүурлу сурәтдә мүдафиә едилир вә бизим бешиллик чағырышымыза бахмајараг бурда чохмилјонлу фәһлә синфи даһа азсајлы истисмарчыларын зүлмү алтында инләјирди вә инилдәмәкдә давам едир.

Мән тәкрар едирәм.

Мән мәсәләјә материалист кими јанашырдым. Гәрбин Шәргдән игтисади асылылығы мәни белә бир шүар ирәли сүрмәјә мәчбур едирди:

Шәргдән кечәрәк Гәрбә.

Һәм учгар республикаларда бизим тактика мәсәләләриндә, һәмчинин Азәрбајчанда вә Әфганыстанла, Иранда вә Түркијәдә бизим сијасәтә мүнасибәтдә, мән Шәрг мәсәләси һаггында данышдыгда, мәһз јухарыда ады чәкилән мәгсәди нәзәрдә тутурдум.

Һәтта Москвада 20-чи илдә татар коммунистләринин икинчи гурултајында мән демишдим: «Панисламист һәрәкаты јохдур, лакин әкәр мүвәггәти һал кими јаранмыш олса, биз кәрәк Гәрби Авропада капитал һөкмранлығыны мәһв етмәк үчүн ондан да истифадә едәк.

Лакин бу һәрәката бизим рәһбәрлијимиз она көрә зәру-

ридир ки, бу һәрәкат өз мәгсәдинә наил олдугдан сонра ингилабымызын инкишафына мане олмасын».

Мән нәдәнсә инанырдым ки, Русија пролетариаты бунун өһдәсиндән кәлә биләр вә кәлмәлидир.

Лакин бизим сонракы фәалијјәтимиз гәти олараг үмидими кәсди вә кет-кедә мәни инандырыр ки, Шәргин көләликдән азад едилмәси кими бөјүк вәзифә биздән узаглашыр, даһа доғру десәк: биз ондан узаглашырыг...

Түркијәдә азадлыг һәрәкатынын нәтичәси, мәһз буна сүбутдур.

Әкәр биз Ротштејнин[65] әли илә Иранда азадлыг һәрәкатыны мәһв етмәсәјдик, инди Антантанын башына нә кәләчәкди.

Ахы ајдындыр: әкәр биз бүтүн бунлары дүзкүн нәзәрә алыб, Иранда вә Түркијәдә азадлыг һәрәкатына реал, гәти сијасәтлә рәһбәрлик етсәјдик инди мүбалиғәсиз дејә биләрдик: биз Атлантаја һөкмлә диктә едәрдик. Ики ән мүһүм мәнтәгә — көрфәзләр вә Һиндистана ачылан гапылар бирбаша бизим нүфузумуз алтында оларды... **Бах бу о Шәрг мәсәләсидир ки, мән һәмишә онун барәсиндә данышмышам.**

Лакин бунун үчүн өзүмүздә милли мәсәләни һәлл етмәк зәрури иди. Чох тәәссүф бу мәсәлә биздә индијә гәдәр һәлә елә һәлл олунмамышды ки, Шәрг мәзлумларынын диггәтини өзүнә чәлб етсин.

12-чи гурултај тәрәфиндән милли мәсәләнин һәлли бизи сакит едә биләрми. Учгар республикаларда бу гәрары ким һәјата кечирәчәк? Бу мәсәлә үзәриндә дүшүнмәк зәруридир. Мән билдирирәм: 12-чи гурултајын гәрарыны о адамлар һәјата кечирә биләрләр ки, онлар ингилабын илк күнләриндән һеч кимдән горхмајараг чәсарәтлә бу барәдә гышгырырдылар, соллуг ојуну ојнајанлар исә бу мәсәләни корлајачаглар, чүнки онлар Мәркәзин гәрарынын сәмимилијинә үрәкдән инанмырлар. Онлар индијә кими фикирләширдиләр вә фикирләширләр ки, бүтүн бу кими гәрарлары көздән пәрдә асмаг үчүн, еффект үчүн гәбул едирләр. Әлбәттә, бу ишчиләрә гаршы мүнасибәтдә 12-чи партија гурултајынын гәрарыны нә дәрәчәдә чидди һәјата кечирәчәјини кәстәрмәк вә бунунла Шәрг мәсәләсинә өз мүнасибәтини билдирмәк Мәркәзин ишидир.

Һәлә ки, коммунизм гурулушуна тәрәфдар идик. Авропада тәблиғатымыз күчлү иди, лакин НЕП (ЈИС) сијасәти е'лан едилдији күндән бу гүввә хејли зәифләмишдир. Бизим вәзијјәтимиз Авропа фәһләсини горхуја салыр вә о белә бир суал гаршысында дајаныр: јени гурулушда онун вәзиј-

јәти јахшылашачагмы. Биз исә Шәргдә реал, гәти сијасәтимизлә елә бир вәзијјәт јарада биләрдик ки, бу вәзијјәтдә фәһлә синфи тәрәддүд етмәсин.

Һазырда франсыз жандармеријасынын тапдағы алтында әзилән Алманија фәһләләрини дөзмәјә мәҹбур едән бу тәрәддүдләр дејилми.

Сөзүмүн сонунда демәк истәјирәм: мән вә мәним мәсләкдашларым тамамилә сәмими вә шүурлу сурәтдә Совет һакимијјәтини идеаллашдырмаға вә бу јолла Шәргә јени идарә формасы вермәјә вә беләликлә Шәргин Авропа капиталы зүлмүндән азад олмасы үчүн ән доғру јол ачмаға вә бунунла да бу капиталын мәһвини сүр'әтләндирмәјә ҹәһд көстәрирдик.

Бу ҹәһдләр заманы биз һәр шејдән әввәл, ингилаби дөврүн сәһвләри кими Совет Русијасынын сәһвләринә һагг газандырараг, даһа динҹ шәраитдә хүсуси шәраити олан уҹгарларда бу сәһвләрә јол вермәмәјә чалышырдыг.

Биз халгларын азадлығы һаггында чағырышымызын сәмимилијинә инанырдыг вә тезликлә даһа аз мәдәнијјәтли халгларын даһа чох мәдәнијјәтли халг олан великорусларла говушмасы үчүн, беләликлә ингилабы гүввәтләндирмәк вә инкишаф етдирмәкдән өтрү биз тәбии јоллар ахтарырдыг. Бу ҹәһдләр заманы биз рус шовинистләри вә вәзифәпәрәстләри илә, учуз популјарлыг көзләјән мәс'улијјәтсиз шәхсләрлә, бу вә ја башга јолла Мәркәз гаршысында ад газанмаг арзусунда олан фырылдагчыларла вә шүурлу сурәтдә партијамыза сохулмуш, партијамызы тез бир заманда парчаламаг үчүн шүурлу сурәтдә соллуг ојуну ојнајан, бизә дүшмән олан партија үзвләри илә гаршылашырдыг. Бу, дүз јол иди.

Бу үнсүрләр бизи милләтчиликдә, мүхтәлиф тәмајүлләрдә, сәбатсызлыгда, сепаратизмдә вә и. а. күнаһландырырдылар. Чох тәәссүф ки, Мәркәз бу үнсүрләрин сөзүнү ешитмиш вә инди дә ешидир. Бизим јеканә чыхыш јолумуз галыр: ја тактикамызы дүзкүн сајмағы вә нәтиҹәдә, бизә там е'тимад көстәрилмәсини тәләб етмәк, ја да сәһнәдән чәкилмәк, јә'ни мәс'ул вәзифәләр тутмајыб күтләләр арасында мәдәнијјәтчиләр сифәтилә ишләмәк. Бу бизи мә'нәви ҹәһәтдән тамамилә тә'мин едәҹәкдир. Бир чох мүлаһизәләрә көрә биз биринҹидән, јә'ни тактикамызы дүзкүн сајмағы тәләб етмәкдән әл чәкмәли олаҹағыг. Икинҹиси галыр ки, мән Азәрбајҹана мүнасибәтдә буну һәјата кечирмишәм.

Мән һәлә 1922-ҹи илин ијун ајында РКП МК-ја ашағыдакы мәзмунда телеграм көндәрмишдим:

«Мән Москвада оларкән јол. Сталин вәзијјәт биртәрәфли ишыгландырылмасын дејә, Азәрбајчанда ишләрин вәзијјәти илә таныш олдугдан сонра өз фикрими РКП МК-ја билдирмәји мәнә тәклиф етмишди.

Јол. Кировун Москвада олдуғуну вә онун вәзијјәти биртәрәфли ишыгландырачағыны нәзәрә алараг, Загафгазија Дијар Комитәсинин катибиндән хаһиш едирәм ки, мәним фикрим һаггында да мә'лумат версин.

Азәрбајчанын сонунчу партија гурултајында, һәр ики групун (сол вә сағ) групларын бурахылмасы һаггында тәнтәнәли бәјәнатындан сонра, «сол» груп Бакы Комитәсинин һимајәси алтында бу група гаршы фәалијјәт көстәрәнләрлә амансыз мүбаризә апармаға башлады.

Мән Иттифаг Советинин үзвү тә'јин едилиб вә беләликлә Тифлисә көчмәјимлә әлагәдар олараг, «сол» груп даһа сәрбәст фәалијјәт көстәрмәјә башлады.

Мән тәркиби тамамилә дүшмәнләримдән ибарәт олан АзМК*-нын гәрарына тә'сир көстәрә билмирәм.

Мәни Азәрбајчандан узаглашдырдыгдан сонра, бу груп мәсләкдашларыма амансыз диван тутмаға башлады.

Бир гисмини сијаси чәһәтдән өлдүрдү, башгаларыны партијадан харич етмәк горхусу алтында тамамилә симасызлашдырды, дикәрләрини исә кизли иш шәраитинә кечмәјә мәчбур етди.

Инди сағ груп јохдур вә Азәрбајчанын бүтүн талеји Мирзојан башда олмагла «сол» групун әлиндәдир.

Азәрбајчанда вәзијјәтин ағасы олан «сол» груп, әввәлләр едә билмәдикләрини инди инадла һәјата кечирир.

Мән билдирирәм ки, бу групун фәалијјәти нәтичәсиндә јахын кәләчәкдә икинчи Түркүстан јарадылачагдыр.

Партија парчаланыр, хәбәрчилик системи кенишләнир. Мүсәлман фәһлә вә кәндлиләр ән јахшы һалда партијадан чыхмаға чәһд едир, бәд ајагда мүсаватчылар вә иттиһадчыларын тә'сири алтына дүшүрләр.

Мән билдирирәм ки, бу групун фәалијјәти нәтичәсиндә тәһлүкәли милләтләрарасы антагонизм инкишаф едир.

Әкәр РКП МК бүтүн бунлары нормал һал һесаб едир вә Шәрг сијасәтиндән әл чәкирсә, мәним буна гаршы һеч бир е'тиразым јохдур, лакин билдирирәм ки, «бу андан Азәрбајчанда вәзијјәтә чаваб вермирәм вә **бүтүн мәс'улијјәт бу групун вә онун әмәлләрини мүдафиә едәнләрин үзәринә дүшүр».**

Бу телеграмын көндәрилдији күндән 8 ај кечиб вә мән

---

* АК(б)П МК.

билдирирәм ки, Азәрбајчанда вәвијјәт бу вахт әрзиндә даһа да писләшмишдир.

Мән билдирирәм ки, бир ил бундан әввәл Азәрбајчанда һакимијјәт азәрбајчанлы күтләләринин Совет һакимијјәтинә үмуми рәғбәти илә мүдафиә едилирдисә, лакин һал-һазырда һакимијјәт јалныз сүнкү күчүнә мүдафиә едилир.

Әлбәттә, әкәр бизим харичи аләмлә силаһлы тоггушмамыз олмаса һәлә бир мүддәт һакимијјәти сүнкү күчүнә сахламаг олар, лакин әкәр бу тоггушма баш верәрсә, онда нефт сәнајеси тәһлүкә алтында галачагдыр. Бир дәгигә белә, вахт итирмәдән, сон заманларда Азәрбајчанда јаранмыш нөгсанлара диггәт јетирмәк зәруридир.

Ики ај бундан әввәл Азәрбајчанда үсјан баш вермишди. Асанлыгла јатырдылар, лакин нечә күн гырмызы әскәрләрдән батаглыгда кизләнмәјә мәчбур олан гадын вә ушаглары орадан зорла чыхардыгда әһалијә бу јатырма нечә тә'сир көстәрмишди.

Орчоникидзенин нәзәријјәсинә көрә, әлбәттә, кичик Азәрбајчанын әһалисини мүнтәзәм олараг мәһв етмәк олар, лакин онда республика кимдән ибарәт олачагдыр?

Мән 1919-чу илдә Мәркәзи Комитәјә өзүмүн биринчи мә'рузәмдә дедијим сөзләри тәкрар етмәлијәм. Биз Бакыны бүтөв Азәрбајчансыз сахламаг игтидарында дејилик, eләчә дә биз һазыркы бејнәлхалг вәзијјәтимизлә әлагәдар Загафгазијаны сүнкү күчүнә сахламаг игтидарында дејилик. 19-чу илә дәк мүсават, дашнак, меншевик вә есер партијаларынын үзвләри олан кәнч коммунистләрә е'тибар јохдур.

Ашағыда мән бә'зи статистик мә'луматлар көстәрирәм ки, бунлар Мәркәзин е'тимадыны газанмыш мәс'ул јолдашларын мүстәмләкәчилик сијасәтини даһа јахшы экс етдирир.

Азәрбајчанын пајтахтында түркләр Бакы Советинин гуллугчуларына истәр-истәмәз шифаһи вә јазылы шәкилдә мүрачиәт етдикдә, бу мүрачиәт рус дилиндә олмалыдыр, белә ки, руслар, јәһудиләр вә ермәниләр түрк дилиндә данышмырлар.

Мән билдирирәм ки, Дөвләт Думасы оланда, түрк әһалиси белә сыхынтыја мә'руз галмырды.

Бәс Бакы гәзасында јерләшән 76 түрк кәндинин әһалиси өз ишләри үчүн шәһәрә кәлиб вә Бакы Советинә мүрачиәт етдикдә нечә тәәссүрат јараныр.

Бәс түркләр үчүн мәктәбләрин вә ушаг евләринин сајы.

Лакин һәр шејдән дәһшәтлиси тәгаүдчү тәләбәләрин сајыдыр: 30 рус вә 5 түрк.

Даһа дәһшәтлиси исә бу мәс'ул јолдашларын фәһлә ушагларына мүнасибәтидир.

Фабрик-завод-шакирдлик мәктәбләри адланан тәһсил очагларынын сајы 17, бурада рус ушагларынын сајы 1192, мүсәлман фәһләләр үчүн исә — 26.

Мәкәр бүтүн бунлар јол. Кирова, Мирзојана бәлли дејил.

Мәкәр Мирзојан вә башгаларынын бу чүр чинајәткар сијасәтини мүдафиә едән Руһулла Ахундов вә она бәнзәр түркләр буну һисс етмирләр.

Үрәкдә бу әдаләтсизлији дәрк едән түрк ишчиләри нә үчүн буну едирләр.

Лакин онлар нәинки, бу барәдә гышгырыр, һәтта ја мәнсәбләринә көрә, ја да јухарыда дејилдији кими, Азәрбајчанда түркләр арасында Совет һакимијјәтини нүфуздан салмаг мәгсәдилә бу сијасәтин давамына көмәк едирләр.

Партија гурултајларынын милли мәсәләјә даир бир сыра гәрарларындан сонра белә шәхсләрә Азәрбајчан зәһмәткешләринин сәадәтини е'тибар етмәк олармы.

Бакы Советинин мәс'ул ишчиләринин тәркиби

Сыра №-ләри	Шө'бәләр үзрә фамилијалар	Партија мәнсубијјәти	Вәзифәси	Миллијјәти	Шө'бәнин бүтүн гуллугчуларынын сајы	Онлардан түркләр
1	2	3	4	5	6	7
			I. Рәјасәт һеј'әти		10	2
1	Крылов	парт.	сәдр	рус		
2	Варејкис	»	сәдр муавини	намә'лум		
3	Јадров	»	мә'сул катиб	јәһуди		
4	Мирзојан	»	рәјасәт һеј'әти үзвү	ермәни		
5	Конушкин	»	»	рус		
6	Тодорски	»	»	»		
7	Карушин	»	шө'бә мүдири	»		
8	Блјахин	»	»	»		
9	Р. Һүсејнов	»	»	түрк		
10	Гасымов	»	рәјасәт һеј'әт гуллугчусу	намә'лум		
			II. Ишләр идарәси		26	4
1	Шаһбазов	битәрәф	ишләр мүдири	түрк		
2	Јановскаја	парт.	үмуми шө'бә мүдири	рус		
			III. Коммунал тәсәррүфат		450	20
1	Парушин	парт.	шө'бә мүдири	рус		
2	Рохлин	битәрәф	»	јәһуди (јарым бөлмәләрлә)		
3	Лившитс	»	ишләр мүдири	»		
4	Абезгауз	»	катиб	»		

IV. Тикинти јарымшө'бәси

1. Никитин битәрәф мүдир рус

V. Әмлак шө'бәси

1. Беликов парт. мүдир намә'лум
2. Криштун битәрәф мүдир муавини јәһуди
3. Палашков » катиб рус

VI. Абадлашдырма шө'бәси

1. Мирзәбекјантс битәрәф мүдир ермәни

VII. Истисмар бөлмәси

1. Мишухин битәрәф мүдир рус

VIII. Нәзарәт-һесаблама јарымшө'бәси

1. Маһмудбәјов битәрәф мүдир түрк
2. Савитски » мүдир муавини рус

IX. Инвентар-статистика јарымшө'бәси

1. Чеванов битәрәф мүдир намә'лум

X. Нефт шө'бәси

1. Жданов парт. мүдир рус

XI. Електротехника јарымшө'бәси

1. Черномордиков битәрәф мүдир јәһуди

XII. Торпаг бөлмәси

1. Песковски битәрәф мүдир рус

XIII. Тәчһизат шө'бәси

1. Бема битәрәф мүдир јәһуди

XIV. Јол шө'бәси

1. Бунов битәрәф мүдир рус

XV. Малиијә шө'бәси

1. Андрејев парт. мүдир рус
2. Кантснелсон битәрәф мүдир муавини јәһуди
3. Скліаревски » II муавин рус
4. Семененко битәрәф верки јарымшө'бәсинин мүдири рус

XVI. Идарәетмә шө'бәси

1. Һүсејнов Р. парт. мүдир түрк 20 3
2. Суслов » муавин рус
3. Лучински битәрәф катиб »

XVII. Торпаг шө'бәси

1. Пронзјонны парт. мүдир ермәни
2. Светлов битәрәф ишләр мүдири рус

XVIII. Су тәчһизаты шө'бәси 100 1

1.	Севостјанов	парт.	мүдир	рус
2.	Афанасјев	битәрәф	мүдир мүавини	»

XIX. Статистика шө'бәси **11 јохдур**

1.	Ртуштејн	битәрәф	мүдир	јәһуди
2.	Пурје	»	мүдир мүавини	»

XX. Сәһијјә шө'бәси 40 2

1.	Нејштадт	парт.	мүдир	јәһуди

XXI. Халг тәһсили шө'бәси 60 5—7

1.	Блјахин	парт.	мүдир	намә'лум
2.	Барчук	»	мүдир мүавини	јәһуди
3.	Наталов	битәрәф	катиб	ермәни
4.	Каркашев	»	ишләр мүдири	»
5.	Оручашов	»	јарым шө'бә мүдири	түрк

XXII. Шәһәр сәнајеси шө'бәси.

1.	Алексејев	парт.	мүдир	рус
2.	Бернштејн	битәрәф	мүдир мүавини	јәһуди

XXIII. Комендантлыг

1.	Логинов	битәрәф	коменд.	рус.

Баксоветин өзәјиндә 70 адам, онлардан түрк 20 нәфәр.
Баксоветин үзвләри чәми 500 нәфәр
Онлардан рус — 240 нәфәр
» түрк — 200 нәфәр
вә башга милләтдән — 60 нәфәр
Гәзада кәндләр — 78
Јалныз түрк әһалиси олан—76
рус — 2
Тәгаүдчүләр — 35, онлардан түрк — 5.

Статистик мә'луматлар

Бакыда мәктәбләрин сајы
I дәрәчәли мәктәбләр

Бакы	рус	түрк	ермәни	башга милләтләр
Мәктәбләрин үмуми сајы — 57	24	20	9	4
Мәктәблиләрин сајы — 17.283	7650	5326	3584	659

II дәрәчәли мәктәбләр — 16,		мәктәблиләр — 3254	
Түрк	— 4	мәктәблиләр	194
Рус	— 11	"	2924
Ермәни	— 1	"	136

Техники-пешә тәһсили

Ашағы

Фабрик-завод шакирдлији	17	мәктәбли	1218
Бурада рус ушагларын сајы			1192
Түрк "			26

Орта

Техникум	6,	мәктәбли	1179
(Нәриманов ад. түрк)	1	«	252

Бакыда ушаг евләри

Ушаг евләринин сајы 37, ушагларын сајы 3773, онлардан түрк ушаглары 527, рус ушаглары — 1858.

Бу мә'рузә — 1923-чү илин јајында МК-ја тәгдим едилмишди. Партијамызын һәјатында баш верән һадисәләрин кедиши бу материалын кәләчәкдә тарихи бир сәнәд кими әһәмијјәт кәсб едәчәјини көстәрир.

Мән бу әлавәни 1923-чү ил декабрын 23-дә, бу мә'рузәнин МК-ја тәгдим едилдији вахтдан 6 ај кечдикдән сонра едирәм вә мәним демәк олар ки, бүтүн мүлаһизәләрим һәјата кечди.

1. Алманијадакы һадисәләр бизим үмидләримизи доғрултмады. Әксинә, иртича даһа да шиддәтләнир. Бизим Гәрбә олан мејлимиз мүвәффәгијјәтсизлијә уғрады. Бизим Шәргә мүнасибәтимиз гејри-мүәјјән олараг галыр; Шәргин бизә мүнасибәти кәркинләшмишдир...

2. Мүхалифәтин МК-нын хәттинә гаршы чыхышы, демократизм һаггында дискуссијанын кедиши партијанын ачыг-ајдын парчаланмасыны көстәрир.

3. Азәрбајчанда Советләр гурултајы мәним мүлаһизәләрими кифајәт гәдәр сүбут етди.

Гурултај демәк олар ки, Азәрбајчан МК-нын мүәјјән едилмиш сијаһылара көрә сечилмәләрини лазым билдији адамлардан ибарәт иди. Лакин нечә вәзијјәт јаранды. Мәним тәрәфдарларым олан Гәдирли вә Әфәндијев[66] јолдашларын чыхышлары бүтүн гурултај тәрәфиндән алгышланды, Һүсејнова, Гарајевә, Мирзојана исә данышмаға имкан вермәдиләр. Бу, Киров, Мирзојан вә башгалары тәрәфиндән гурултаја хүсуси сијаһылар үзрә дә'вәт едиләнләрин әһвали-руһијјәсини лазыми дәрәчәдә характеризә едир.

Гурултај нүмајәндә һеј'əти көндәриб Гәдирли вә Әфәндијев јолдашлара: «Биз горхуја салынмышыг, һәр шеј һаггында ачыг даныша билмирик. Әкәр сиз данышмаг үчүн өзүнүздә чәсарәт һисс едирсинизсә, онда данышын: биз бу вә ја башга јолла сизи нүмајишкаранә мүдафиә едәчәјик» демәји төвсијә етмишди. Дүзүнү демәк лазымдыр ки, гурултај һәддини ашмышлара онларын вәзијјәтинин сәбатсыз олдуғуну көстәрди. Лакин гурултајын рәјасәт һеј'әтинин, јә'ни Мәркәзи Комитәнин һөкумәтин сијасәтинин бәјәнилмәси һаггында тәклиф етдији гәтнамәси јекдилликлә гәбул едилди.

Бизим шәраитдә бу јекдил гәрарын нә демәк олдуғуну һәр кәс билир. Гәдирли вә Әфәндијев гурултајын әһвали-руһијјәсини нәзәрә алараг хүсуси гәтнамәләр тәклиф етмирдиләр, јә'ни бунунла бир даһа сүбут етдиләр ки, **биз парчаланмадан узағыг, лакин биз һәгигәт тәрәфдарыјыг вә ријакарлыг әлејһинәјик.**

Бизим хәттимиз тамамилә дүзкүн хәтдир: биз партијада парчаланмаја јол вермәјәчәјик, лакин әлимиздә олан васитәләрлә өз фәалијјәтләри илә үмуми ишимизи мәһв едәнләри ифша едәчәјик.

Мәркәзин нүмајәндәси Киров Азәрбајчанда онун сијасәтинин гурултајын тәрәфиндән јекдилликлә бәјәнилдији һаггында партија МК-нын мә'рузәсини едәчәкдир вә Мәркәз дә буна инаначагдыр...

Беләликлә, гәза баш верәнә гәдәр өзүмүзү алдатмагла мәшғул олачағыг.

Бүтүн бунлары бу сәнәддә она көрә гејд едирәм ки, партијамызын тарихи бизим ифласа уғрамағымызда кимин һаглы, кимин күнаһкар олдуғуну билсин. Габагчадан демәк олар ки, биз учурумун кәнарындајыг.

Бу мә'рузә илә әлагәдар олараг Бакыја комиссија көндәрилмишди. Комиссијанын үзвләри Јарославски, Петровски[67], Шкирјатовдан[68] ибарәт иди. **МНК** үзвү олан Јарославскинин јохланышдан сонра мәнимлә сөһбәти олду вә о деди ки, куја мән өз мә'рузәмлә партија МК-ны алдадырам. Партијанын ән али мәһкәмәсинин үзвү олдугча чидди ишә белә јанашыр. Даһа нә данышмаг олар? Бәс әкәр бу Јарославски үзвләри Бакы тәшкилаты үчүн «е'тибарлы» адамлардан ибарәт олан гурултајын әһвали-руһијјәсини көрсәјди вә әкәр о, партија вә Совет һакимијјәти гаршысында хәчаләт чәкирсә, онда о, чох күман ки, утанарды...

Јол. Сталин бу мә'рузә илә әлагәдар мәнә деди: «Мә'рузәдә шәхсијјәтләрә тохунмаг лазым дејилди».

Мән мә'рузәни «Учгарларда ингилабымызын тарихинә

даир» адландырырам. Вә Азәрбајҹанда бу вә ја дикәр рол ојнамыш шәхсијјәтләр кәләҹәк нәсил үчүн характеризә едилмәлиjди. Бу сәнәдин ишыг үзү көрмәјә имканы јохдур, лакин вахт олаҹаг ки, тарих бизим гәзанын мүгәссирләрини ахтараҹагдыр. Вахт олаҹаг ки, Азәрбајҹан фәһләси вә кәндлиси белә бир суал гојаҹаг: кимдир мүгәссир? Онда бу адамлара ајдын олаҹаг ки, Һүсејновлар, Гарајевләр, Ахундовлар (Руһулла) өз шәхси мәнфәәтләри үчүн Совет Азәрбајҹаныны симасызлашдырыр вә онун мәнафејини топдан вә пәракәндә сатырдылар.

Ленин вә Сталин јолдашлара јаздығым мәктублардан мән бу мә'рузәмдә елә мәктублары әлавә едирәм ки, бунлар архасында јол. Сталин дајанмыш, о заман күчлү олан Серго илә апардығым мүбаризәни ајдын шәкилдә көстәрир.

Сон заманлар ајдын олмушдур ки, Серго Мәркәздән көндәрилмиш нүмајәндәдир. Мән онунла мүбаризәни јол. Ленин ону өзүнүн мәшһур мәктубунда рүсвај едәндән әввәл башламышдым. Бу бир даһа сүбут едир ки, мән бу адамын «нә јуванын гушу» олдуғуну јол. Лениндән габаг билмишәм. Әкәр әлверишли шәраит јаранарса, мән өзүмүн «Учгарларда ингилабымызын тарихинә даир» гыса мәктубларымы бу тәркибдә, тәкҹә МҚ үчүн дејил, кәләҹәк нәсил үчүн давам етдирәрәм.

Мән әминәм ки, бизим идејамыз галиб кәләҹәкдир. Бәлкә дә биз өләҹәјик, лакин она көрә өләҹәјик ки, јенидән һәјата гајыдаг. Вә о заман мәним гыса мәктубларым кәләҹәк коммунист рәһбәрләр үчүн фајдалы олаҹагдыр.

Москва. 24. XII. 1923.

Н. Нәриманов.

Мән бу әлавәни 1924-ҹү ил мајын 27-дә едирәм.

Бакы конфрансы вә АКП партија гурултајы меншевик вә дашнакларын әли илә партијанын парчаланмасы мәсәләсиндә бизим нөгтеји-нәзәримизин дүзкүнлүјүнү бир даһа гејд етмәк үчүн зәнкин материал вермиш олду.

Бу мә'рузәдә тәхминән бу барәдә данышылыр ки, **1) ермәни «јолдашлар» вә рус шовинистләри — Бакы тәшкилатынын рәһбәрләри чинајәткар сијасәт һәјата кечирирләр, кечмишләриндән горхан мүсәлман ишчиләрин гүввәсиндән истифадә едәрәк өз мәгсәдләринә** — партијаны парчаламаға наил олмаг үчүн соллуг ојуну ојнајырлар.

Бир ил кечдикдән сонра, сон дәрәҹә дәгигликлә габагҹадан дедикләримиз һәјата кечди.

Биз өз мә'рузәмиздә һәмишә дејирдик ки, 2) түрк фәһләләри арасында иш апарылмадығы үчүн вә онлара јанлыш

мүнасибәт үзүндән түрк вә рус фәһләләри арасында антогонизм кенишләнир. Онларын өлкәнин идарә едилмәсиндә вә с. рус фәһләләри илә бирликдә шүурлу сурәтдә иштирак етмәләри үчүн түрк фәһләләринин инкишаф сәвијјәсини јүксәлтмәк зәруридир.

Мә'рузәдә мән бирбаша көстәрирәм ки, 3) бу, мә'лум програм үзрә мә'лум шәхсләр тәрәфиндән һәјата кечирилир ки, онлар нәјин баһасына олурса олсун, **Азәрбајчаны симасызлашдырмаг, өз мискин мәгсәдләри үчүн ону күчдән салмаг истәјирләр.** Бу мәгсәдә наил олмаг үчүн онлар өзләри чыхыш етмәјиб, **Азәрбајчандан олан түркләри Азәрбајчанын мәнафејини мүдафиә едәнләрә гаршы чыхыш етмәјә мәчбур едирләр.** Иш «парчала вә һөкм ет» шүары алтында кетмиш вә кедир.

Бизим габагчадан дедикләримиз — есер, меншевик вә мүсаватчы груплар партијаны парчаламаг үчүн соллуг ојуну ојнајырлар, биз гејд едирик — артыг һәјата кечмишдир. Мә'рузәдә онлардан бә'зи даһа мүһүм оланлары гејд едилмишдир, икинчи дәрәчәли оланлар гејд едилмәмишдир.

Мәним ирәли сүрдүјүм мәсәләләри арашдырмаг үчүн Бакыја кәлмиш мә'лум комиссијанын коммунист вичданына зәрбә ендирмәк үчүн, мән онларын фамилијаларыны тәкрар едирәм: есерләр Ханбудагов, Ахундов Руһулла, Чәбијев Һәбиб[69], Рәһим Һүсејнов[70], Чаһанкир Нағыјев, мүсаватчы М. Д. Һүсејнов, меншевик Гарајев.

Онларын чинајәткар иши өзүнү нәдә көстәрмишдир. Өзүнүн «Гафгаз» сијасәтинин инкишафына мане олан һәр шеји мәһв етмәк үчүн Сергоја мәни Азәрбајчандан узаглашдырмаг лазым иди. О, мәсләһәт үчүн Мирзојана мүрачиәт етди, Мирзојан деди: «Бизә анчаг сәнин разылығын лазымдыр вә Нәриманов бурда олмајачаг». Серго деди: «Ишиндә ол». Мирзојан мәним ЕФКА-дан говдуғум вә бу андан соллуг ојуну ојнамаға башлајан, Гарајев вә М. Д. Һүсејновла бирликдә мәнә гаршы ачыг чыхыш едән, Мирзојана чох шеј вә'д едән һәмин Ханбудагова мүрачиәт етди; о мәнә гаршы фәалијјәтә башламаг үчүн МК-ја катиб кечирилмәсини хаһиш едирди.

Бу, Мирзојан тәрәфиндән јеринә јетирилир: ону, — Ханбудагову, АКП МК-ја катиб сечирләр вә иш башлајыр, о өз гоһумларыны гәзалара көндәрир вә онлара тапшырыглар верир ки, һеч јердә Нәримановун адыны чәкмәсинләр вә ону һеч јерә сечмәсинләр вә и. а. Белә бир иши гуртардыгдан сонра Ханбудагов Мирзојана дејир: «Мәним гәзаларым һазырдыр». Мирзојанын өзүнүн фәһлә рајонлары аргыг чохдан һазыр идиләр. Серкоја мә'лумат верирләр ки,

инди Нəриманову чəсарəтлə чыхармаг олар. Москвада даһа јүксəк вəзифə верилмəси бəһанəси илə чыхарырлар. Вə һəгигəтəн ССР Иттифагы МИК-нин сəдри сечирлəр. Мирзојан вə Серго шадлыг едирлəр: мəни чыхартдылар вə һеч бир шеј олмады, Азəрбајчанда нəинки үсјан јохдур, һəтта һеч ким Нəримановун адыны чəкмəјə белə чүр’əт етмир. Вə əкəр бə’зəн бир сыра јолдашлар «ахмаглыглары» үзүндəн гурултајларда Рəјасəт Һеј’əтинə фəхри үзв тəклиф едирлəрсə дə, чох асанлыгла «еһтијач јохдур» дејирлəр вə бүтүн бунлар раһатча һəлл олунур.

Бүтүн бунлар Азəрбајчанда Ханбудаговун бачарығыны вə нүфузуну көстəрир.

Серго шадлыг едир: Ханбудагов əн јахын, əн садиг адама чеврилир. Бəс Ханбудаговун башга есер Ахундов Руһулланын билаваситə тə’сири алтында ишлəдијини ким билмир?

Јери кəлмишкəн, һəмин бу Ханбудагов сон вахтлар дəфəлəрлə башга јолдашларын васитəсилə мəнə чатдырырды ки, куја мəн һəддəн артыг ачыг фəалијјəт көстəрирəм вə онларын (есерлəрин) уғрунда мүбаризə апардыглары иши корлајырам. Мəн чаваб вердим: мəним партијадан кизли һеч бир сиррим јохдур вə кəлəчəкдə дə белə һəрəкəт едəчəјəм. Кечəн јаз Ханбудагов Москвада оларкəн, С. М. Əфəндијев васитəсилə мəндəн хаһиш етмишди ки, һансы бир сөһбəт үчүн исə ону гəбул едим. Мəн Əфəндијевə рəдд чавабы вериб дедим: о, фырылдагчыдыр, мəним онунла һеч бир ишим ола билмəз. Үчүнчү дəфə С. М. Əфəндијев мəни разы сала билди вə деди: она гулаг асмаг лазымдыр, бəлкə өз сəһвлəриндəн пешман олуб. Мəн јол. Əфəндијевə күзəштə кетдим. Ону гəбул етмəјə разылыг вердим. Əфəндијевин јанындача ону гəбул етдим. О, һəлə отурмаға мачал тапмамыш, мəн ону бу сөзлəрлə габагладым: мəним партијадан кизли сиррим јохдур. Вə сəнин бүтүн бунлары Серго Орчоникидзејə чатдырачағыны билмəјимə бахмајараг мəн ачыг данышмаға өјрəшмишəм. О бу сөздəн инчиди вə һеч бир шеј демəдəн чыхыб кетди. Белəликлə, РКП Мəркəзи Комитəсинин нүмајəндəси олан Сергонун хејир-дуасы илə Азəрбајчанда партијанын талеји тапшырылмыш бу фырылдагчыја гулаг аса билмəдим. Бəс Ханбудаговун фырылдагчы олмағы дүздүр? Əкəр бу сүбута јетирилəрсə, онда Сергонун, Бакы Комитəсинин, бу фырылдагчыны мүдафиə едəн башда Петровски олмагла мəшһур комиссијанын вəзијјəти нечə олачаг?

Лакин партијанын вə мəним мəслəкдашларымын хошбəхтлијиндəн бу мə’рузəдə адлары чəкилмишлəрин һамысы

фырылдагчы чыхдылар. Бир гисминин сир-сифәти даһа габарыг нәзәрә чарпырды, башгаларынкы исә о гәдәр дә ајдын көрүнмүрдү, лакин бунлар арасында әлагәнин мөвчудлуғуна һеч бир шүбһә јохдур. (Сонунчу Бакы конфрансы 1924-чү илин апрелиндә). Гој Ханбудагову Мирзојан өзү иттиһам етсин («Бакински Рабочи», 1924-чү ил 30 апрел, чәршәнбә). «Бакински Рабочи»нин бу нөмрәсиндә Мирзојанын Бакы конфрансындакы нитги верилмишдир, бурада о, Ханбудагова онун (Ханбудаговун) милли мәсәләјә даир јаздығы мәгаләси илә әлагәдар олараг чаваб верир.

Бу вә башга нитгләриндә, артыг јохланылмыш мәнбәләрдән көрүнүр ки, Мирзојанын сон вахтлар вәзифәдән атдығы акент гоһумларынын мәнафејини мүдафиә етмәк мәгсәдилә Ханбудагов бирдән-бирә милли мәсәләнин белә бир гојулушуну ирәли сүрдү: христиан вә јәһудиләри говмаг вә онларын јеринә мүсәлман фәһләләри гојмаг зәруридир. О, АКП МК катиби олдуғу заман дејирди ки, Азәрбајчанда милли мәсәлә үзрә 12-чи гурултај тәрәфиндән гојулан ишин $^{1}/_{100}$-дә һәјата кечирилмәјиб. Вә мараглы бурасыдыр ки, **онун гоһумлары вә акентләри ишдән говулмаға башлајанда** о, **һәмин андан** бүтүн бунлар һаггында кәскин данышмаға вә мәсәлә галдырмаға башлајыр. О нәинки бу барәдә јазыр, һәтта рајонунда мәс'ул түрк ишчиләри вә фәһләләри арасында **кизли иш апарыр.** Гәзалара көндәрилмиш мәс'ул ишчиләр АКП МК **катиби** Ханбудаговун көстәришләри үзрә фәалијјәт көстәрирләр; онлар јерли ишчиләрә дејирләр: биз мәркәздә бирләшмишик, Мирзојаны вә Кирову јыхмалыјыг вә и. а. Јерли ишчиләрин бир һиссәси разы олур, дикәр һиссәси јох. Вә бу ахырынчы һиссә кизли иш апаранларын адларыны конфрансда ачыб билдирир. Вә бу ишә ким чәлб едилмишдир? 1. Ханбудагов, 2. Чәбијев, 3. Гулијев М.,[71], 4. Рәһим Һүсејнов, 5. Чаһанкир Нағыјев (бунларын һамысы есердир), 6. М. Д. Һүсејнов (мүсаватчы) вә бир дә Ағајев гардашлары групу, бунлар чохдан фырылдагчылар кими мә'лумдур, **лакин онлар һәр јердә мәнә гаршы чыхыш етдикләри үчүн Мирзојан тәрәфиндән партијада сахланылмышдылар.** Бу о адамлардыр ки, онлар һаггында конфрансда вә партија гурултајында ачыг данышылмышдыр. Лакин бу кизли ишин галан иштиракчылары (Гарајев, Мусабәјов, Дадаш[72] вә башгалары) тәһлүкәни һисс едиб, мәһарәтлә вәзијјәтдән чыхмыш вә беләликлә һәләлик Мирзојанын чәзасындан гача билмишләр.

Мән охучудан хаһиш едәрдим ки, бу мә'рузәдә М. Д. Һүсејнов һаггында дејиләнләри өз јаддашында тәзәләјәјди. Мән дөрдүнчү илдир ки, дејирәм, гышгырырам: бу типин

соллуғуна инанмајын, буна бахмајараг индијә кими [о] Серго вә Мирзојанын әлиндә бир васитә олараг галыр. Бәс она нә олмушдур? Елә бу конфрансда Нахчывандан олан Әсәд Ахундов билдирди: М. Д. Һүсејнов конфранс кечирмәк үчүн Нахчыванда олдугда, Бакы конфрансында вә гурултајда онун групуна көмәк етмәји мәндән хаһиш етмишди. Ә. Ахундов бунун нә груп олдуғуну сорушдугда, о, чаваб вермишди ки, бу Ханбудаговун рәһбәрлик етдији групдур. Әсәд Ахундов билдирмишди ки, о бу мәсәлә барәдә мә'лумат верәчәкдир. Бундан хәбәр тутан Гарајев (МК катиби) **Ә. Ахундова зәнк вуруб чох хаһиш едир ки,** һәмин мә'луматы вермәсин. Ә. Ахундов бу хаһиши кәскин сурәтдә рәдд етдикдә, о, Гарајев **АКП МК катиби,** Ә. Ахундовдан хаһиш едир ки, **онун М. Д. Һүсејнов үчүн ағыз ачдығыны һеч кәс билмәсин.**

Беләликлә, Гарајевин бу групда иштиракы һеч бир шүбһә олмадан мүәјјән едилир. Бунун үчүн ону јенидән АКП МК катиби, М. Д. Һүсејнову исә Загафгазија Дијар Комитәсинә үзв сечирләр! Бәс бу нә илә нәтичәләнир? Һүсејнов Ханбудаговун групундадыр, Ханбудагов исә Кирову вә Мирзојаны, Беленкини вә онларла бирликдә рус, ермәни вә јәһудиләри Азәрбајчандан говмаг тәблиғаты апарырды. Вә бу шүар «идеја үчүн» дејил, өз гоһумларыны јерләриндә сахламаг үчүн атылмышды.

Бу мәһарәтлә гурулмуш кәләји Серго мүдафиә едир, чүнки һәләлик онун М. Д. Һүсејнову вә Гарајеви әвәз едәчәк башга адамы јохдур. Сон заманлар 20-чи илдән М. Д. Һүсејновла бирликдә ишләјән Руһулла Ахундов сәһнәјә чан атырды. Бу да хүсуси нөв фырылдагчыдыр, Ханбудаговун јеринә инди АКП МК катиби сечилмишдир. Биз бу биринчи дәрәчәли фырылдагчы (гаты есер) өзүнү ифша едәнә гәдәр һөвсәләли олуб көзләјәчәјик.

Бәдбәхт Азәрбајчан исә бу заман belә вичдансыз фырылдагчыларын әлиндә ојунчаға чевриләчәкдир...

Мәним Азәрбајчанда дашнак иши һаггында мүлаһизәләримин о бири јарысы, фикримчә, елә бу ил мә'лум олачагдыр. Дағлыг Гарабағ Мирзојанын күчлү тә'сири алтында Мухтар Вилајәт е'лан едилмишдир. Мәним вахтымда бу мүмкүн олмамышды, она көрә јох ки, мән бу мухтаријјәтин әлејһинә идим, садәчә олараг она көрә ки, ермәни кәндлиләринин өзләри буну истәмирдиләр. Мирзојан бу мүддәт әрзиндә ермәни дашнак мүәллимләрин көмәји илә зәмин һазырлады вә мәсәләни Загафгазија Дијар Комитәсиндә кечирди. Бу мәгамдан кәндлиләрин вә түркләрин кәндлиләрә мүнасибәти олдугча кәскинләшмишди*. Даһа сонра Кән-

чәнин дағлыг һиссәси һаггында мәсәлә кәлир вә и. а. Азәрбајчанда дашнак сијасәти там күчү илә һәјата кечирилир. Мәним зәррә гәдәр дә шүбһәм јохдур ки, Серго вә Сталинин симасында АКП МК биз түркләрә е'тибар етмир вә Азәрбајчанын талејини **ермәни дашнакларына** тапшырыр. Нә кими нәтичәләр олачағыны демәк чәтиндир, лакин әкәр олса, бунун бүтүн мәс'улијјәти Серго вә Сталинин үзәринә дүшәчәкдир. Мараглы одур ки, бу шәхсләр елә фикирләшир ки, түркләр о гәдәр ахмагдырлар ки, бүтүн бунлары баша дүшмүрләр. Онлар һәмишә Гарајеви ирәли чәкирләр, ону исә бүтүн Азәрбајчан **һәр чәһәтдән** сатгын адам кими таныјыр... Азәрбајчанда намуслу түрк ишчиләр партијанын бу үзвләринин симасында РКП МК тәрәфиндән Азәрбајчана олан белә е'тинасызлығы һеч вахт јаддан чыхармајачаглар. Мән бурада Сергонун вә беләликлә Сталинин дә Азәрбајчанда ишини кифајәт гәдәр сәчијјәләндирән характерик бир мисал кәтирәчәјәм. Бу мә'рузәнин өзүндә сатгын ишчи Һачыбаба һаггында данышылыр. Мә'рузәдә онун һаггында дејилир ки, 20-чи илдә ону рүшвәт үстүндә Газахдан говублар. Бу ағаны Сәркис, Мирзојан вә сон вахтлар Серго (Тифлисдә) мәнә гаршы чыхыш етмәјә мәчбур едирдиләр. Бәс көрүн нә мә'лум олур? Бу тип дөрд ил мәс'ул ишчи сифәтилә (сон вахтлар һәтта нәзарәт комиссијасынын үзвү олмушдур) оғурлуг етмиш, рүшвәт алмыш, бакирә кәндли гызларыны, арвадлары зорламышдыр вә и. а. Нәһајәт, иш о јерә кәлиб чатмышды ки, даһа ону партијада сахламаг мүмкүн дејилди. Бәс нә етмәли? Бу налајиг һәрәкәтләрин үстүндә ону партијадан говмаг олмазды, чүнки бу чинајәт һамынын көзү гаршысында дөрд ил давам етмишди. Нәзарәт комиссијасынын үзвү кими Әфәндијевин бу барәдә мә'луматы вардыр. Лакин бу әчлафдан нәһајәт јаха гуртармаг вачибдир. Вә Серго тапшырыглар верир: ону гејри-нормал һесаб етмәли (!). Дөрд ил, партијанын вә Совет һакимијјәтинин нүмајәндәси кими чинајәтләр төрәтмиш вә бу чинајәтләрә Серго дөзмүшдүр, **чүнки бу әчлаф мәнә гаршы ишдә јахшы васитә ролуну ојнајырды.**

Бакы тәшкилатынын вә әлбәттә, Сергонун ишини характеризә едән мисал будур, Сергонун сијасәти исә Сталин тәрәфиндән мүдафиә едилир. Кедәчәк јолумуз јохдур. Азәрбајчанда вичданлы ишчиләр, түрк коммунистләри бүтүн бунлары, мән тәкрар едирәм, јаддан чыхармајачаглар.

Азәрбајчан Республикасы ЕА-нын
Азәрбајчан Тарихи Музеји. инв.
№ 2028а

---

* Түрк кәндлиләринин вә түрк партија вә совет ишчиләринин ермәни кәндлиләринә мүнасибәти нәзәрдә тутулур.

ӘЛАВӘ

Н. НӘРИМАНОВУН В. И. ЛЕНИНӘ МӘКТУБУ

Әзиз Владимир Илич!

Мәним телеграмларымдан бириндә верилмиш мә’луматы демәк олар ки, тәкрар етмәк лазым кәлир.

Дәһшәтли вәзијјәт јаранмышдыр. Мәркәз Күрчүстан вә Ермәнистанын мүстәгиллијини, Азәрбајчанын истиглалијјәтини танымыш, лакин ејни заманда о, Мәркәз, Азәрбајчанын тамамилә мүбаһисәсиз әразиләрини Ермәнистана верир. Әкәр бу әразиләр Күрчүстана верилмиш олсајды, әфкари үмумијјә илә биртәһәр мүбаризә апармаг оларды, лакин Ермәнистана, дашнаклара вермәк дүзәлдилмәси мүмкүн олмајан, пис нәтичәләр верә биләчәк сәһвдир. Бу барәдә бизим нүмајәндәмиз әтрафлы данышачагдыр.

Бизи дәһшәтли вәзијјәтдә гојан Мәркәзин башга бир мүнасибәти: Мәркәздән һәр күн нүмајәндәләр кәлиб әлләриндә олан мандатлара әсасән бу вә ја дикәр сәбәбә көрә танынмыш халг комиссарына табе олмаг һаггында бизә көстәриш верирләр.

Әзиз Владимир Илич, мәкәр «Мүстәгил Азәрбајчан» Сизин дилиниздән чыхмамышдырмы? Ахы мәһз буна әсасланараг, биз Мүсаватын гурдуғу фитнәкарлығы мәһв едә билдик.

Инди вәзијјәт белә бир шәкил алыр: һәмишә Деникини мүдафиә етмиш Ермәнистан мүстәгиллик газанмыш вә үстәлик дә Азәрбајчанын әразиләрини алмышдыр. Индијә гәдәр икили сијасәт апаран Күрчүстан мүстәгиллик әлдә етмишдир. Үч республикадан биринчи олараг Совет Русијасынын гојнуна атылмыш Азәрбајчан исә һәм әразисини, һәм дә мүстәгиллијини итирир.

Владимир Илич! Чохмилләтли әһалинин һүгуг вә һиссләри илә белә зарафат етмәк олмаз. Сиз инанмајын ки, Азәрбајчан чохсајлы шүурлу рус фәһләләри јашајан Бакы

демәкдир. Бу кобуд сәһвдир. Инди Бакыда шүурлу мүсәлман фәһләләринин сајы ики дәфә чохдур. Бәс бүтүн Азәрбајчанын кәндлиләри?

Мән гәти сурәтдә билдирирәм: әкәр Сиз дә бизим дәлилләрә диггәт јетирмәсәниз, мәчбур олачағыг ки, бизим кери чағырылмағымыз барәдә Мәркәз гаршысында мәсәлә гојаг. Онда гој тарихән долашыг милли мәсәләләри белә асанлыгла һәлл едәнләр бура кәлсинләр. О заман биләрик ки, бизим мә'насыз — Шәргә доғру — чығыртымыз нә демәкдир. Белә олан һалда Шәргә нечә кедәчәјик?

Јеканә үмидимиз — ингилабымызы Шәргдә сијасәтлә мүдафиә етмәк үмиди дә алт-үст олду. Вә бүтүн бунларын мүгәссири кимдир. 1-чи Мәркәзин хәбәрсизлији вә 2-чи Мәркәздә отурмуш ермәни дашнак-коммунистләринин ијрәнч иши.

Мән Сизин диггәтинизи буна чәлб едирәм.

Әкәр гыса бир мүддәтдә Мәркәз дашнак-коммунистләрин бүтүн бу мурдар һәрәкәтләринә сон гојмаг игтидарында олмаса, бүтүн мүсәлман Шәрги биздән үз дөндәрәчәкдир. Мән бу барәдә Сизә чидди сурәтдә билдирирәм вә әкәр Шәрг мәзлумларынын мәнафеји һәгигәтән бизә әзиздирсә, Сизин дә бу мәсәләјә чидди јанашмағынызы хаһиш едирәм.

Н. Нәриманов.

Азәрбајчан Республикасы ЕА-нын
Азәрбајчан Тарихи Музеји
елми архив, инв. № 2041

ОҒЛУНА БИТМӘМИШ МӘКТУБУ

Москва, 28 јанвар 1925-чи ил.

1895-чи ил јанварын 15-дә Бакыда Тағыјев театрында илк дәфә мәним «Наданлыг» пјесим тамашаја гојулду. Һәмин күнү мән әдәби ишимин башланғычы һесаб едирәм. Бу күн 1925-чи ил јанварын 28-и һәмин һадисәдән 30 ил кечир. Достларымдан бә'зиләри буну билиб һәмин күнү гејд етмәк истәдиләр. Онлардан телеграмлар алынмышдыр...

Әлбәттә, әкәр чидди дүшүнсән, демәк олар ки, мән һеч бир шеј етмәмишәм. 30 ил! Бу мүддәт әрзиндә бә'зи шејләр етмәк оларды. Һәмин мүддәти мәним бу илләрдә јаздыгларымла мүгајисә етдикдә утанмалы олурсан...

Дикәр тәрәфдән исә һәмин вахты тәсәввүр етдикдә, бүтүн шәраити, һәјатымын кечдији доланбач јоллары нәзәрә алдыгда, бир шејдә тәскинлик тапырсан ки, аз да олса бир иш көрүлүб. Мәни әһатә едән мүһит, бу мүһитин керилији, ирәлијә һәрәкәтиндәки эталәт, әтрафымыздакы һәјат тәзаһүрләринә сојуг мүнасибәт, милләтләр арасында кедән мә'насыз чәкишмәләр, бурадан да доған изтираблар: ган, көз јашлары, јохсуллуг, јалан вә бир сыра башга шејләр, бунлар мәнә раһатлыг вермәјиб, мәним јаздыгларым бүтүн бунлары көстәрир. Бәлкә дә бу, чох сөнүк, бәдииликдән узаг, бачарыгсызлыгла тәсвир олунуб, мәним өз гүввә вә мәканларым дахилиндә јазыларым көстәрир ки, мән бир чохлары кими әтраф мүһитә лагејд гала билмәздим, мәним гәлбим сакит дејилди, мән истәјирдим вә чәһд едирдим ки, бәшәријјәтә һеч олмазса бир хејир верим.

Бу вә јалныз бу, мәнә бир гәдәр тәскинлик верир ки, 30 ил әрзиндә ичтимаи саһәдә ишләмишәм. Әкәр өз ишимлә һеч олмазса он нәфәри һәмин «хәстәлијә» јолухдурмаға наил олмушамса, демәли, мән, мәним шүурум о мә'нада сакит олар ки, мән һәдәр јерә јашамамыш, бу кениш, лакин дарысгал дүнјада бир кушә тута билмишәм...

Әзиз оғлум Нәчәф![73] Әкәр һәлә јашамаг гисмәтим варса, мән сәни елә һазырламаға чалышачағам ки, сән бәшәријјәт үчүн даһа чох иш көрәсән. Лакин әкәр мән әбәди мәзара тез көчмәли олсам, тәвәгге едирәм башгалары үчүн даим әзаб чәкән атан гәдәр кичик бир иш көрәсән.

Мәним һәјатым даим гајғыларла долу олмушдур: Мән ијирми јашымдан гардаш вә бачыларымын аиләсинә бахмыш, бу 30 илдә 11 адам тәрбијә етмишәм. Онлардан 8 гызы әрә вермиш, гардашымын 3 оғлуну өз аз маашымла бөјүтмүшәм. Бүтүн бунларын һамысыны ичра етдикдән сонра мән јенә дә тәһсил алмаға башладым. 30 јашында университетә дахил олмуш, ону битирдикдән сонра бүтүн гүввәмлә гардашым Салманын ушагларынын тәрбијәси илә мәшғул олдум. Бүтүн бу ишләрдән мән јалныз инди, гардашымын сонунчу гызы Ханымы 1924-чү илдә әрә вердикдән сонра азад олмушам. Мән буну бир ил кечәндән сонра, јә'ни 1925-чи илдә јазырам. Бүтүн бунлары она көрә јазырам ки, сән мәни бәшәријјәт үчүн аз иш көрдүјүм үчүн мәзәммәт етмәјәсән.

Үмидварам ки, бу мә'нада сән өз ишинлә мәним әмәлләрими давам етдирәчәксән.

Әзиз оғлум! Әкәр мәним һәјатымы арашдырсан, сән әмин олачагсан ки, мән 1925-чи илә дәк башгалары үчүн јашамышам. Бәс сонра? Сонра белә дә давам едәчәк. Мәһз белә ичтимаи фәалијјәтдә мән тәскинлик тапырам, хүсусилә она көрә ки, һазырда Русијадакы гурулуш мәним мә'нәви аләмимлә ујғун кәлир.

Мән инсанын инсан тәрәфиндән истисмарынын әлејһинәјәм. Мән бүтүн варлығымла һарада олурса-олсун көләлијин әлејһинәјәм. Мән бәшәријјәтин тезликлә азадлыға чыхмасы, наданлыгдан, һабелә көләликдән азад олмасы јолларыны ахтарырдым.

Мән сосиал-демократ идим, лакин бу тәшкилат кетдикчә даһа чох идеалдан узаглашыр. Мән болшевикләрин програмыны хүсуси инамла гәбул етмишәм, белә ки, мән бунда өз мәрамымын: дүнјада көләләјин мәһвинин һәјата кечмәсини көрүрдүм.

Бәлкә дә сән бу сәтирләри охујан вахт болшевизм олмајачаг. Анчаг бу о демәк дејил ки, болшевизм лазым дејил. Бу она дәлаләт едәчәк ки, биз ону горуја билмәмиш, она лазыми гијмәт вермәмиш, ишимизә пис јанашмышыг. Ачыг демәк лазымдыр: биз әлдә етдијимиз һакимијјәтдән о гәдәр тәкәббүрлү олмушуг ки, бош ишләрлә вә чәкишмәләрлә мәшғул олараг, әсл иши әлдән бурахмышыг.

Һакимијјәт чохларыны корлајыр. Белә дә олду: һаки-

мнјјәт бир чох көркәмли ишчиләри корлады. Онлар нәһәнк бир дөвләтин мүгәддәратыны өз әлләринә алмаг вә диктатор олмаг гәрарына кәлдиләр... Бу илк заманларда зәрури иди. Лакин индијәдәк бу вәзијјәти давам етдирмәк, болшевизми сүгута апармаг демәк иди.

Инди мән бу сәтирләри сәнә јазаркән иш о јерә чатыб ки. Лениндән сонра өзләрини онун «гануни варисләри» адландыранларын дөвләти идарә етмәји бачармамалары нәтичәсиндә әмәлә кәлмиш бөјүк нөгсанларымыз барәдә коммунистләр өз араларында да данышa билмирләр.

Бүтүн бунлар һагда сән мәним МК-ја јаздығым кениш мә’рузәмдән биләчәксән. Бу мә’рузәдән сәнә чох шеј ајдын олачагдыр, һәмин мә’рузәдән сәнә бәлли олачаг ки, бир чохларынын чәсарәти чатмадығы, өз вәзифә вә һакимијјәтләрини итирәчәкләриндән горхараг сусдуглары шејләр һаггында сәнин атан данышмагдан чәкинмәмишдир.

Мәним әзиз Нәчәфим! Һакимијјәт далынча гачма, чүнки о, адамы корлајыр. Әкәр сән адамы танымаг, онун бүтүн дахили аләмини билмәк истәјирсәнсә, һәмин адамы бир мүддәт вәзифә башына гој. Һәмин адам бүтүн бачарығыны вә нөгсанларыны бирузә верәчәкдир. Буна көрә дә әкәр сән күтләни мүвәффәгијјәтә, алдатмадан, өз арханча апармаға һазыр дејилсәнсә јахшысы будур, бу ишдән имтина ет... Әкәр күтлә (фәһләләр вә кәндлиләр) сәнә гијмәт гојурларса, сәнин һакимијјәт башында галмағыны лабүд һесаб едирләрсә, сәнә инанырларса вә бу инамла әлагәдар үмуми ишә мүәјјән мәнфәәт верәчәксәнсә, онда имтина етмә. Әкәр сән зәррә гәдәр дә олса һисс етсән ки, сәни сечмәјә кимсә мәчбур едир, онда имтина ет. Әкс һалда сән нәинки, күтләнин, һәтта өз гаршында да ләјагәтини итирәрсән. Һәр дәфә дәрк едәндә ки, сәни һакимијјәтә габилијјәтин үчүн дејил, мәчбурән тә’јин етмишләр, онда сән даим вичдан әзабы чәкәчәк, өз мәнлијини тәкчә күтлә гаршысында дејил, һабелә өз гаршында да итирәчәксән. Сәнин дүнјакөрүшүндәки сонракы позулма мәһз бурадан башлајачагдыр.

Бу, ичтимаи хадимин һәјатында ән горхулу андыр. Бүтүн бунлара о вахт дөзмәк олар ки, сән сәрбәст һәјата һазыр оласан. Бу нә демәкдир? Сәнә ајдын олмаг үчүн мән өз һәјатымдан мисал кәтирмәк истәјирәм.

Сән артыг билирсән ки, мән 30 јашында камал аттестаты имтаһаны вермишәм ки, университетә дахил олум. Лакин сонра мән һара дахил олум? — суалы гаршысында дурдум. Һәјатымын бүтүн шәраити вә јашым мәчбур едирди ки, тезликлә университет тәһсили алым. Она көрә дә елә факүлтә сечмәк лазым иди ки, аз вахт тәләб етсин.

Мәним гаршымда белә бир суал дурурду: һүгуг факүлтәсинә (о вахтлар о асан факүлтә һесаб олунурду) вә ја тәбиҗҗат факүлтәсинә (бурада 4 ил охумаг лазым иди). Һәмин факүлтәләри битирдикдән сонра аҗры-аҗры шәхсиҗҗәтләрдән вә идарәләрдән асылы вәзиҗҗәтинә дүшмәк олардı. Она көрә дә мән онлардан имтина едиб тибб факүлтәсинә дахил олдум ки, һәјатымда башгаларындан аз асылы олум. Бу, бир сәбәб иди.

Дикәри: Сәнин нәнән вә мәним анам Һәлимә үрәји јумшаг, садә гадын иди. О, еһтиjачда оланлара јардым едир, хәстә гоншулара гајғы көстәрир, бир парча чөрәји онларла бөлүрдү вә с. Ушаг јашларындан мән бүтүн бунлары көрүрдүм вә бунлар мәнә тә'сир едирди... Она көрә дә тибб факүлтәсиндә охумаг мүддәтинин узун олмасы вә чәтинлијинә бахмајараг мән һәмин факүлтәјә дахил олмағы гәрара алдым ки, аҗры-аҗры шәхсиҗҗәтләрдән вә идарәләрдән асылы олмајыб даһа артыг мә'нәви зөвг алым.

ГЕЈДЛӘР

1 *И. В. Сталин (Чугашвили)* (1879—1953) — 1898-чи илдән партијанын үзвү, 1917-чи илдән 1922-чи илә гәдәр халг милли ишләр комиссары, 1920-чи илдән 1923-чү илә гәдәр халг ФКИ комиссары. МК катиблијинин үзвү (1919—1953-чү илләр), МК Сијаси Бүросунун үзвү (1919—1952), МК Рәјасәт Һеј'әтинин үзвү (1952—1953). XI гурултајдан сонра (1922-чи ил) партија МК-нын Баш катиби.

2 *М.-Ч. Бағыров* (1896—1956) — 1917-чи илин мартындан РСДФ(б)П үзвү. 1920-чи илин апрелиндән сонра Азәрбајчан ФК-ја рәһбәрлик етмиш, АК(б)П МК Рәјасәт Һеј'әтинин үзвү олмушдур. 1933—1953-чү илләрдә Азәрбајчан Коммунист Партијасы МК-нын вә БК-нын биринчи катиби. 1954-чү ил мартын 13-дә партијадан харич едилмишдир. 1955-чи илдә иттиһам олунмуш вә 1956-чы ил мајын 7-дә күлләләнмәјә мәһкум едилмишди.

3 *Л. П. Берија* (1899—1953) — Сталин чәлладларындан бири. 1930/50-чи илләр әрзиндә ССРИ-дә кечирилән репрессијаларын илһамверичиләриндән вә тәшкилатчыларындан бири. Өмрүнүн сон илләриндә Үмумиттифаг Фөвгәл'адә Комиссијасынын сәдри оларкән јүзләрлә адамын өлүмүнә һөкм вермишдир. Сталинин өлүмүндән аз сонра һәбс едилмиш вә күлләләнмишдир.

4 *Л. Д. Тротски (Бронштејн)* (1879—1940) — Сосиал-демократ һәрәкатында 1877-чи илдән иштирак етмишдир. 1917-чи илин сентјабр—нојабрында — Петроград Советинин сәдри. 1917-чи илин октјабрындан сонра — халг харичи ишләр комиссары, Республика Ингилаби Һәрби Шурасынын сәдри. 1919—1926-чы илләрдә Сијаси Бүронун үзвү. 1927-чи илдә Тротски партијадан харич едилмиш, 1929-чу илдә ССРИ-дән сүркүн олунмушду. 1938-чи илдә онун рәһбәрлији алтында IV Интернасионал јарадылмышды. Мексикада өлдүрүлмүшдүр.

5 *К. Б. Радек* (1883—1939) — 1903-чү илдән РСДФП үзвү. 1919—1924-чү илләрдә Коммунист Интернасионалы Ичраијјә Комитәсинин Рәјасәт Һеј'әтинин катиби вә үзвү, Бакыда Шәрг халглары университетинин ректору. Сонралар сијаси мотивләрә көрә ләкәләнмиш вә репрессија олунмушдур.

6 *С. М. Киров (Костриков)* (1886—1934) — 1904-чү илдән РСДФП үзвү. Шимали Гафгазда ингилаби һәрәкатын рәһбәрләриндән бири. Вәтәндаш мүһарибәси илләриндә Һәштәрханда вә Шимали Гафгазда

РК(б)П һәрби-сијаси рәһбәрлијинә дахил иди. Загафгазијада РСФСР-ин сијасәтини фәал сурәтдә һәјата кечирирди. 1920—1921-чи илләрдә РСФСР-ин Күрчүстан Демократик Республикасында сәлаһијјәтли нүмајәндәси. 1921—1925-чи илләрдә АК(б)П МК катиби. Сонралар Ленинград Вилајәт Комитәсинин вә ҮК(б)П МК-нын катиби вәзифәләриндә ишләмиш, Сијаси Бүронун тәркибинә дахил олмушдур. 1934-чү илин декабрында террор акты нәтичәсиндә һәлак олмушдур.

7 *С. К. Орчоникидзе* (1886—1937) — 1903-чү илдән РСДФП үзвү. Вәтәндаш мүһарибәси илләриндә Загафгазијада партија ишинин, үч Загафгазија республикасы — Азәрбајчан, Күрчүстан, Ермәнистан һөкумәтләрини девирмәк уғрунда силаһлы мүбаризәнин рәһбәрләриндән бири. 1920-чи илин апрелиндән РК(б)П МК-нын Гафгаз Бүросуна, 1922-чи илдән 1926-чы иләдәк Загафгазија Дијар Партија Комитәсинә башчылыг етмишдир. Сонралар мәс'ул партија вә дөвләт вәзифәләриндә чалышмышдыр. Өзүнү өлдүрмүшдүр.

8 *М. Д. Һүсејнов* (1894—1938) — 1918-чи илдән «Һүммәт»ин үзвү. 1918—1919-чу илләрдә «Һүммәт» комитәсинин сәдр мүавини, сәдри, РК(б)П Бакы вә Гафгаз Дијар Комитәләринин үзвү. 1920-чи илин февралында АК(б)П I гурултајында АК(б)П МК-нын Рәјасәт Һеј'әтинин сәдри сечилмишди. 1920—1922-чи илләрдә Азәрбајчан Ингилаб Комитәсинин сәдр мүавини, халг харичи ишләр комиссары, халг малијјә комиссары, Азәрбајчан ССР ХКС јанында Али Игтисади Шураның сәдри, РСФСР халг милли ишләр комиссарынын мүавини, 1923—1929-чу илләрдә ЗСФСР ХКС-нин сәдр мүавини, ЗСФСР халг харичи ишләр комиссары вә малијјә назири. Сонракы илләрдә Тачикистан ССР-дә вә РСФСР-дә ишләмишдир. Сијаси мотивләрә көрә ләкәләнмиш вә репрессија олунмушдур.

9 *Л. И. Мирзојан* (1897—1939) — 1917-чи илдән РСДФ(б)П үзвү. 1920-чи илин апрелиндән сонра АҺИМШ-ин катиби, сонра исә сәдри олмушдур, 1921-чи илин нојабрындан Азәрбајчан ССР-ин халг әмәк комиссары, 1922-чи илин јанварындан АК(б)П БК катиби, 1925—1929-чу илләрдә АК(б)П МК катиби. 1930-чу илдән Уралда вә Газахыстанда мәс'ул партија ишиндә олмушдур. Ләкәләнмиш вә репрессија олунмушдур.

10 *А. И. Микојан* (1895—1978) — 1915-чи илдән РСДФ(б)П үзвү, 1917—1918-чи илләрдә Бакыда ишләмишдир, 1919-чу илдә фәһлә конфрансынын рәјасәт һеј'әтинин үзвү. 1920-чи илин апрелиндә XI Гызыл Орду илә Бакыја кәлмиш, АК(б)П БК катиби сечилмишди. Сонралар бөјүк партија вә дөвләт вәзифәләри тутмушдур. 1935—1966-чы илләрдә МК Сијаси Бүросунун (Рәјасәт Һеј'әтинин) үзвү.

11 *Ә. А. Гарајев* (1896—1933) — 1919-чу илдән «Һүммәт»ин үзвү, Азәрбајчан Республикасы парламентинин үзвү, 1920-чи илин февралында АК(б)П I гурултајында АК(б)П МК үзвү сечилмишди. 1920-чи ил апрелин 27-дә Азәрбајчан Ингилаб Комитәсинин тәркибинә дахил олмушду. Бакы Ингилаб Комитәсинин сәдри, халг әмәк комиссары, халг әдлијјә комиссары вә республика һәрби-дәниз ишләри үзрә халг комиссары олмушдур. 1923-чү илдән АК(б)П МК-нын биринчи катиби, ҮК(б)П Загафгазија Дијар Комитәсинин катиби. АК(б)П Кәнчә Даирә Комитәсинин катиби. РК(б)П Гафгаз Дијар Комитәсинин, Азәрбајчан ССР МИК-ин вә ЗСФСР МИК-ин, ҮК(б)П МНК үзвү сечилмишдир. Ләкәләнмиш вә репрессија олунмушдур.

12 *Р. Ә. Ахундов* (1897—1938) — 1919-чу илдән «Һүммәт»ин үзвү.

Мәдрәсәни, реалны мәктәби, тичарәт мәктәбини битирмишдир. 1917-чи илдә Азәрбајчан «сол» есерләр групунун үзвү. 1918-чи илдә Бакы Совети «Известија» гәзетинин, 1919-чу илдә «Коммунист» гәзетинин (Азәрбајчан дилиндә) редактору. 1920-чи илин апрелиндән сонра АК(б)П-нин кәндләрдә иш үзрә шө'бәсинин мүдири, Бакы партија комитәсинин катиби, «Коммунист» гәзети вә башга дөври нәшрләрин редактору. 1924—1930-чу илләрдә АК(б)П МК катиби, Азәрнәшрин (Дөвләт китаб нәшријјаты) директору, Азәрбајчан ССР халг маариф комиссары. Өмрүнүн сон илләриндә АК(б)П МК јанында Партија Тарихи Институтунда ишләмишдир. К. Марксын, Ф. Енкелсин, В. И. Ленинин әсәрләрини Азәрбајчан дилинә тәрчүмә едәнләрдән бири. Ләкәләнмиш вә репрессија олунмушдур.

[13] *J. Јарославски (Губелман М. И.)* (1878—1943) — 1898-чи илдән РСДФП үзвү. Дөвләт вә партија хадими, тарихчи вә публисист. Октјабр ингилабындан сонра МК Сибир бүросунун үзвү. 1921-чи илдә РК(б)П МК катиби. 1923-чү илдән 1934-чү иләдәк МНК катиби. ССРИ МИК-ин үзвү олмушдур, ССРИ ЕА-нын академики.

[14] *К. В. Чичерин* (1872—1936) — Совет дөвләт хадими, дипломат, 1918-чи илдән партија үзвү. 1918—1930-чу илләрдә РСФСР, ССРИ халг харичи ишләр комиссары, Кенујада вә Лозаннада кечирилмиш бејнәлхалг конфрансларда совет нүмајәндә һеј'әтинә башчылыг етмишдир.

[15] Бу мә'рузәләрин бир гисми Нәриман Нәримановун «Сечилмиш әсәрләри»нин II чилдиндә нәшр олунмушдур.

[16] Бах: К. В. Чичеринин Н. Нәриманова мәктублары. Мәктублар «Нәриман Нәримановун сечилмиш әсәрләри»нин икинчи вә үчүнчү (истеһсалата верилмишдир) чилдләриндә дәрч едилмишдир.

[17] Шәрг халгларынын биринчи гурултајы 1920-чи ил 1—7 сентјабрда Бакыда кечирилмишди. В. И. Ленин фәхри сәдр сечилмишди. Гурултајда 137 милләти тәмсил едән 1891 нүмајәндә иштирак етмишди. Гурултај Шәрг халгларынын тәблиғаты вә фәалијјәти Шурасыны сечди, Н. Нәриманов Шуранын сәдри олду.

[18] *Ллојд Чорч Д.* (1863—1945) — инкилис сијаси вә дөвләт хадими, либерал партијасынын лидери, 1919—1920-чи илләр Парис сүлһ конфрансынын әсас иштиракчыларындан вә 1919-чу ил Версал сүлһ мүгавиләсинин јарадычыларындан бири. 1916—1922-чи илләрдә Кенуја конфрансында тәмсил етдији Бөјүк Британијанын баш назири.

[19] Игтисади вә малијјә мәсәләләри үзрә Кенуја конфрансы 1922-чи ил 10 апрел — 19 мајда Кенујада (Италија) кечирилмишдир. Совет нүмајәндә һеј'әти Антанта блокунун иштиракчылары олан дөвләтләрин чар Русијасынын дөвләт борчунун өдәнилмәси һаггында вә с. тәләбләрини рәдд етмишди. Бунунла белә, совет нүмајәндә һеј'әти Совет дөвләтини һүгуги чәһәтдән танымаг вә она кредитләр вермәк шәртилә кечмиш саһибкарларын компенсасија формалары һаггында мәсәләни мүзакирә етмәјә һазыр олдуғуну билдирди. Ејни заманда о, мүдахилә вә блокада нәтичәсиндә Совет дөвләтинә дәјән зијанын өдәнилмәси һаггында әкс иддиалар ирәли сүрдү. Үмуми тәрк-силаһ һаггында тәклиф ирәли сүрүлдү, лакин гәрб дөвләтләри буну рәдд етдиләр. Кенуја конфрансында галдырылан мәсәләләр һәлл едилмәди, онларын бир һиссәси бахылмаг үчүн 1922-чи ил Һаага конфрансына кечирилди. Кенуја конфрансы кедишиндә совет нүмајәндә һеј'әтн она гаршы дуран дөв-

ләтләрин ваһид ҹәбһәсини јарды вә Алманија илә Рапалл мүгавиләси (1922-чи ил) бағлады

[20] Һаага бејнәлхалг малијјә-игтисади конфрансы 1922-чи ил 15 ијун — 19 ијулда Кенуја конфрансынын гәрарына әсасән Һаагада (Нидерландија) кечирилмишдир. Конфрансын ишиндә Алманијадан башга Кенуја конфрансынын иштиракчысы олан бүтүн дөвләтләрин нүмајәндәләри иштирак етмишди. Совет нүмајәндә һеј’әтинә М. М. Литвинов башчылыг едирди. Авропа дөвләтләри кредитләр һаггында совет тәклифләрини мүзакирә етмәкдән имтина едәрәк, онун кечмиш сапибкарларынын миллиләшдирилмиш мүлкијјәтинин гајтарылмасыны тә’кид едирдиләр. Совет нүмајәндә һеј’әти бу тәләбләри гәти сурәтдә рәдд етди. Һаага конфрансы, әслиндә һеч бир гәрар гәбул етмәди.

[21] 1919-чу ил Версал сүлһ мүгавиләси — бу мүгавиләјә әсасән 1914—18-чи илләрдә баш вермиш биринчи дүнја мүһарибәсинә рәсми сурәтдә сон гојурду. Версалда (Франса) 1919-чу ил ијунун 28-дә мәғлуб олмуш Алманија илә вә мүһарибәдә галиб кәлмиш мүттәфиг вә бирләшмиш дөвләтләр арасында имзаланмышдыр. Мүгавилә Алманија вә дөрд әсас мүттәфиг дөвләт — Инкилтәрә, Франса, Италија вә Јапонија тәрәфиндән тәсдиг едилдикдән сонра 1920-чи ил јанварын 10-да гүввәјә минмишдир. Мүгавиләнин шәртләри 1919—1920-чи илләрдә Парис сүлһ конфрансында ишләниб һазырланмышды.

[22] Онун Шәргдә РСФСР-ин хариҹи сијасәтинә даир 1922-чи илин апрелиндә јаздығы мәктубу нәзәрдә тутулур.

[23] Н. Нәриманов атеист тәблигаты кечириләркән партија вә совет органларынык ишиндә јерли әһалинин дини һиссләринин тәһгир едилмәсинин чохсајлы вә бә’зән биабырчы һадисәләри һаггында хатырладыр.

[24] Әфганыстан Авропа вә Шәрг өлкәләри арасында кәнч Совет Русијасы илә мүгавилә бағлајан биринчи дөвләт олмушдур. Совет һөкумәтинин тапшырығы илә илк әфган сәфирини Н. Нәриманов гаршыламыш вә мүшајиәт етмишдир.

[25] *Л. М. Карахан (Караханјан)* (1889—1937) — пешәкар дипломат. 1904-чү илдән ингилаби һәрәкатда. 1918—1920, 1921—1934-чү илләрдә халг хариҹи ишләр комиссарынын муавини. 1921-чи илдә Полшада, 1923—1926-чы илләрдә Чиндә, 1934-чү илдән Түркијәдә сәлаһијјәтли нүмајәндә. Әксингилаби фәалијјәтдә иттиһам едилмиш вә сахталашдырылмыш иттиһамнамә әсасында күлләләнмишдир.

[26] Сөһбәт Кенујаја кетмәмишдән әввәл, 1922-чи илин апрелиндә Шәрг сијасәти мәсәләләринә даир јазылмыш мәктубдан кедир.

[26] *Әнвәр паша* (1881—1922) — Түркијәнин һәрби вә сијаси хадими. 1914—1918-чи илләрдә Османлы империјасынын диктатор «триумвиратынын» үзвү. Баш команданын муавини вәзифәсиндә оларкән, Азәрбајҹан республикасына фәал һәрби јардым көстәрилмәси хәттини јеритмишдир. Османлы империјасынын 1918-чи илин нојабрында мәғлубијјәтиндән сонра Алманијада, сонра исә Совет Русијасында јашамышдыр. 1921-чи илин ахырында Орта Асијада антиболшевик гүввәләр тәрәфиндә сијаси мүбаризәјә гошулмушду. Дөјүшдә һәлак олмушдур.

[28] Илк дәфә түрк коммунист партијасынын «Һүммәт» нәшринин 4-чү нөмрәсиндә чап олунмушдур. Һәштәрхан «Пролетарскаја мысл» нәшријјаты 1919—1921-чи илләр (Азәрбајҹан дилиндә). Н. Нәримановун «Сечилмиш әсәрләри»нин II ҹилдиндә нәшр едилмишдир.

[29] *Н. Ј. Усуббәјов* (1881—1920) — Азәрбајчанда милли һәрәкатын көркәмли хадими. Новороссија университетинин (Одесса) һүгуг факултәсини битирмишдир. 1917-чи илин мартында јени јаранмыш Түрк Федералист партијасынын лидери олмуш, һәмин илин јајында бу партија Мүсәлман Демократик партијасы «Мүсават» илә бирләшмишди. 1918—1920-чи илләрдә Усуббәјов Азәрбајчан республикасында бир сыра мүһүм һөкумәт вәзифәләри тутмушдур: маариф назири, Назирләр Советинин сәдри. 1920-чи илин мајында Күрдәмир гәзасында өлдүрүлмүшдүр.

[30] Мәктуб Н. Нәримановун «Сечилмиш әсәрләри»нин II чилдиндә чап олунмушдур.

[31] *Ј. Д. Стасова* (1873—1966) — 1898-чи илдән РСДФП үзвү. 1917-чи илин февралындан 1920-чи илин мартына гәдәр РК(б)П МК катиби. 1920—1921-чи илләрдә АК(б)П МК апаратында ишләмишдир. Сонракы илләрдә — Коминтерндә, ингилаб мүбаризләринә јардым үзрә Бејнәлхалг тәшкилатда, МНК-да ишләмиш, «Интернасионалнаја литература» журналыны редактә етмишдир.

[32] *И. Т. Смилга* (1892—1938) — 1907-чи илдән сосиал-демократ сыраларында. 1919-чу илдән Гәрб, Чәнуб вә Гафгаз чәбһәләринин Ингилаби Һәрби Шурасынын үзвү, Республика Ингилаби Һәрби Шураларынын Сијаси идарәсинин рәиси. 30-чу илләрин ахырында ләкәләнмиш вә репрессија олунмушдур.

[33] *Панкратов* — XI Гызыл Орду Сијаси Идарәсинин хүсуси шө'бәсинин рәиси.

[34] В. И. Ленин Н. Нәриманов, М. Д. Һүсејнов, Ә. Гарајев, Р. Ахундов вә башгалары арасында баш вермиш мүбаһисәнин һәллиндә иштирак етмишди. Н. Нәриманов Азәрбајчанын зәһмәткеш кәндли нүмајәндәләрини һакимијјәтии али органларына даһа фәал чәлб етмәји, МНК-да кәндли тәбәгәсини кенишләндирмәји тәклиф едирди. Р. Ахундов, М. Д. Һүсејнов вә Ә. А. Гарајев јалныз фәһлә тәбәгәсини кенишләндирмәји тәклиф едирдиләр. 1921-чи илдә Нәриманов ихтилафын мәғзини Ленинә изаһ етди. Милли мәсәләдә вә милли хүсусијјәтләрин нәзәрә алынмасында күзәштләр тәрәфдары олан Ленин Н. Нәриманову мүдафиә етди. Онун өзү РК(б)П Сијаси Бүросунун 1921-чи ил октјабрын 15-дә гәбул едилмиш гәрарларынын ән мүһүм маддәләрини һазырлады.

[35] *Сәркис (Данилјан)* (1898—1937) — 1917-чи илдә РСДФ(б)П-јә дахил олмушдур. 1919-чу илдә РК(б)П Бакы Комитәсинин үзвү. Азәрбајчанда Совет һакимнјјәти гурулдугдан сонра АК(б)П БК катиби олмушдур. Сонракы илләрдә Москвада, Воронеждә вә башга шәһәрләрдә ишләмишдир. Әксингилаби фәалијјәтдә иттиһам едилмиш вә күлләләнмишдир.

[36] 1921-чи ил октјабрын 17-дә РК(б)П МК Сијаси Бүросунун ичласында гәбул едилмиш «Азәрбајчанда Коммунист партијасынын милли сијасәтинин кечирилмәси һаггында» директивләри нәзәрдә тутулур. Директивләрин лајиһәси И. Сталин, К. Орчоникидзе, Н. Нәриманов, М. Һачыјев вә М. Гасымовдан ибарәт комиссија тәрәфиндән ишләниб һазырланмышды. Директивләрдә азәрбајчанлыларын милли, мәишәт хүсусијәтләринин нәзәрә алынмасы зәрурилији гејд едилирди. Зәһмәткеш кәндлиләрин еһтијачларына биринчи дәрәчәли диггәт јетирилмәси кими синфи принсип ирәли сүрүлүрдү. Ингилабын һәмсәрһәд

өлкәләрә ирәлиләмәси планында Азәрбајҹанын стратежи вәзијјәтини нәзәрә алараг, ону нүмунәви Совет республикасына чевирмәк мәгсәди гаршыја гојулмушду. Азәрбајҹанын зәһмәткеш синфинин совет гуруҹулуғу ишинә даһа кениш ҹәлб едилмәси гејд едилир, бу заман Коммунист Партијасынын, пролетар вә јарымпролетар тәбәгәсинин сијаси ҹәһәтдән лојал нүмајәндәләринин һесабына артырылмасына диггәт јетирмәк мәсләһәт көрүлүрдү. Азәрбајҹанлы коммунистләрин партија ишчиси сифәти илә ишләмәси үчүн һазырланмасына көстәриш верилирди. Бунун үчүн хүсуси мәктәб јаратмаг вә бу мәсәлә илә әлагәдар һәр үч ајдан бир Гафгаз бүросуна вә РК(б)П МК-ја мә'лумат вермәк нәзәрдә тутулурду. Директивләр, РК(б)П X гурултајынын гәрарларыны һәјата кечирәрәк, партија сыралары бирлијинин тә'мин едилмәсини, фраксијаларын вә фраксијачы мүбаризәнин, партијадан харич едилмәјә гәдәр, гадаған едилмәсини тәләб едирди. 17 октјабр 1921-ҹи ил тарихли директивләр ајрыҹа вәрәгә шәклиндә Азәрбајҹан вә рус дилләриндә чап едилмиш, Азәрбајҹанын бүтүн партија тәшкилатларынын иҹласларында мүзакирә олунмушду.

37 Азәрбајҹанын биринҹи Советләр гурултајы 1921-ҹи илин мајында кечирилмишдир.

38 *В. В. Ломинадзе* (1897—1935) — 1917-ҹи илдән РСДФ(б)П үзвү. 1918—1919-ҹу илләрдә РК(б)П Тифлис Комитәсинин сәдри; 1919—1920-ҹи илләрдә АК(б)П БК вә МК катиби. Сонралар Загафгазијада вә РСФСР-дә партија ишиндә олмушдур. Өзүнү өлдүрмүшдүр.

39 *О. Г. Шатуновскаја* (1901-ҹи илдә анадан олмушдур) — 1916-чы илдән РСДФ(б)П үзвү. 1917—1918-ҹи илләрдә «Бакински рабочи» редаксијасында ишләмиш, Бакы Халг Комиссарлары Советинин мәтбуат бүросуна мүдирлик етмиш, комсомолчуларын дөјүш дружинасында олмушдур. 1920-ҹи илин апрелиндән сонра Бакыда рајон партија комитәләринин катиби ишләмишдир. 1921-ҹи илин августунда РК(б)П МК сәрәнҹамына кери чағырылмышдыр. 1925—1929-ҹу илләрдә Бакыда рајон партија комитәләринин шө'бәләринә мүдирлик етмишдир. 30-ҹу илин ахырларында репрессијаја мә'руз галмышдыр.

40 *Артак (Стамболтсјан А. А.)* (1895—1937) — 1916-чы илдән РСДФ(б)П үзвү, 1918-ҹи илдә Бакыда, Красноводскда, Ашхабадда, Гызыл-Арватда кизли партија ишиндә олмушдур. 1920-ҹи илдә XI Гызыл Ордунун сијаси ишчиси. 1921—1937-ҹи илләрдә Бакыда рајон партија комитәләринин катиби ишләмиш, мәс'ул партија вә совет вәзифәләриндә олмушдур. Ләкәләнмиш вә репрессија олунмушдур.

41 *В. И. Молотов (Скрјабин)* (1890—1986) — көркәмли партија вә дөвләт хадими, 1906-чы илдән РСДФ(б)П үзвү. 1921—1930-ҹу илләрдә ҮИК(б)П МК катиби, 1926—1957-ҹи илләрдә МК Сијаси Бүросунун (Рәјасәт Һеј'әтинин) үзвү. 1957-ҹи илин ијунунда Н. С. Хрушшовун јеритдији партија-дөвләт хәттини гәбул етмәдији үчүн Сов.ИКП МК тәркибиндән чыхарылмышды.

42 *Беһбуд Шаһтахтински* (1881—1924) — 1917-ҹи илдән «Һүммәт»ин үзвү, 1918-ҹи илдән Бакы Халг Комиссарлары Советинин апаратында, әксингилабла мүбаризә үзрә Фөвгәл'адә Комиссијасынын үзвү. 1920-ҹи илин апрелиндән сонра халг әдлијә комиссары вә Азәрбајҹан ССР-ин РСФСР-дә фөвгәл'адә нүмајәндәси. 1921-ҹи илин ијунундан ингилаб комиссијасынын сәдри, сонра Нахчыван МССР Халг Комиссарлары Советинин сәдри. 1922-ҹи илдә халг ФКИ комиссары вә Азәрбајҹан ССР Халг Комиссарлары Советинин сәдр муавини, 1923-ҹү илдә Күрҹүстана Совет ишинә кечирилмишди.

43 *Е. Ш. Ханбудагов* (1893—1937) — 1918-чи илдән «Һүммәт»ин үзвү, 1915-чи илдән ингилаби һәрәкатда. 1918-чи илин ијулунда Бакы коммунасынын сүгутундан сонра гејри-легал вәзијјәтә кечмишди. 1919 илдә Лиман-Дәниз рајону партија комитәсинин сәдри олмушдур. 1920-чи илин апрелиндән сонра АзФК сәдри, сонра Азәрбајчан истеһлакчылар чәмијјәти иттифагы рәјасәт һеј әтинин сәдри. 1922-чи илин мартындан АК(б)П МК катиби. 1924-чү илдә милләтчи-тәмајүлчү бахышларына көрә АК(б)П МК-да ишдән азад едилмишдир. Сонракы илләрдә ЗСФСР халг комиссарлыгларында мүхтәлиф вәзифәләр тутмушдур. Ләкәләнмиш вә репрессија олунмушдур.

44 РК(б)П XII гурултајы 1923-чү ил апрелин 17—25-дә Москвада кечирилмишди. Гурултај милли мәсәләләрә даир гәрарда дүнја халгларынын милли-азадлыг һәрәкаты үчүн РК(б)П-нин милли сијасәтинин бир нүмунә кими әһәмијјәтини көстәрмишди. Бунунла әлагәдар олараг гурултај ССРИ халглары арасында тәсәррүфат вә мәдәни бәрабәрсизлијин арадан галдырылмасынын зәрурилијини гејд етмишди. Гурултај милли мәсәләјә даир гәтнамәдә һаким милләтчилик шовинизми вә јерли милләтчиликлә гәти мүбаризә апармаг зәруријјәтини гејд етмишди.

45 *Ј. И. Миргасымов* (1896—1957) — 1918-чи илдән «Һүммәт»ин үзвү. 1922—1924-чү илләрдә Сабунчу рајон партија комитәсинин катиби, 1924—1927-чи илләрдә АК(б)П БК-нын тәшкилат-тә'лимат шө'бәсинин мүдири олмушдур. Сонракы илләрдә мәс'ул партија вәзифәләри тутмушдур. 30-чу илләрин сонунда репрессијаја мә'руз галмышдыр: дүшәркәләрдә 18 илдән артыг һәбсдә олмушдур.

46 *М. Һ. Һачыјев* (1876—1938) — 1904-чү илдән РСДФП үзвү. 1917-чи илдә РСДФ(б)П Бакы Комитәсинин тапшырығы илә Газах гәзасынын кәндлиләри арасында ингилаби иш апармышдыр. 1918-чи илин әввәлиндә Кәнчә губернијасында башламыш кәндли үсјанынын рәһбәрләриндән бири. 1920-чи илдән мәс'ул партија вә совет ишиндә. 1920—1921-чи илләрдә Газах гәзасынын Ингилаб Комитәсинин сәдри. 1921—1922-чи илләрдә Азәрбајчан ССР МИК-ин сәдри. Сонра Азәрбајчан ССР Халг сосиал тәминат комиссары, халг ториаг комиссары, республика Али Мәһкәмәсинин сәдри олмушдур. Сијаси мотивләрә көрә ләкәләнмиш вә репрессија олунмушдур.

47 ***М. Н. Исрафилбәјов (Гәдирли)*** (1892—1941)—1911—1918-чи илләрдә «Һүммәт»ин катиби вә бүро үзвү, РСДФП Бакы Комитәсинин үзвү. 1918-чи илдә РК(б)П Һәштәрхан Губернија Комитәсинин үзвү, 1921-чи илдән 1922-чи иләдәк Азәрбајчан ССР халг сосиал тә'минат комиссары, 1922-чи илдән 1934-чү иләдәк халг сәһијјә комиссары. Сијаси мотивләрә көрә ләкәләнмиш вә репрессија олунмушдур.

48 ***Г. И. Исмајылов*** (1885—1922) — 1918-чи илдән «Һүммәт»ин үзвү. Азәрбајчанда сијаси режимә гаршы мүбаризәнин фәал иштиракчысы. 1920-чи илин апрелиндән милис органларында ишләмиш, сонра исә Губа гәза Ингилаб Комитәсинин вә Ичраијјә Комитәсинин сәдри олмушдур. 1922-чи илдә Кәнчә гәза Ичраијјә Комитәсинин сәдри. Совет һакимијјәтинин дүшмәнләри тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр.

49 *И. Б. Ватсек* (1870—1951) — 1917-чи илдә РСДФ(б)П Гара шәһәр рајон партија комитәсинин сәдри. 1918-чи илин јанварында ингилаби трибуналда, гызыл гвардија дәстәсинин комиссары. Бакы коммунасынын сүгутундан сонра Һәштәрханда вә Шимали Гафгазда ишләмишдир. 1920-чи илин апрелиндән сонра АК(б)П Ләнкәран гәза комитәсинин мәс'ул катиби. 1922-чи илин февралында АК(б)П Мәр...

Нәзарәт Комиссијасынын мәс'ул катиби, 1923-чү илдә РК(б)П Гафгаз дијар нәзарәт комиссијасыиыи тәркибинә сечилмишдир. 1924-чү илдә Тифлисә көчмүш, бурада партија нәзарәти оргаиларында ишләмишдир.

50 «Баһадыр вә Сона» романы XIX әсрин сону демократик реалист Азәрбајчан әдәбијјатынын ән јахшы әсәрләриндән биридир. Биринчи һиссә 1896-чы илдә, икинчи һиссә исә 1899-чу илдә чап едилмишдир. Әсәрин гәһрәманлары Баһадыр — азәрбајчанлы, Сона — ермәнидир. Онлар чәһаләт, дини еһкамлар вә милли дүшмәнчиликлә гејри-бәрабәр мүбаризәдә һәлак олурлар. Мүәллиф халглар арасында достлуғун вә гардашлығын чарчысы кими чыхыш едир.

51 Илк дәфә 1899-чу илдә нәшр едилмишдир. Пјес узун мүддәт гадаған едилмишди. Совет һакимијјәти илләриндә «Надир шаһ» бир нечә дәфә чап олунмушдур.

52 *Һ. З. Тағыјев* (1838—1924) — ичтимаи хадим, иш адамы, саһибкар. Тағыјевин вәсаити илә биналар, театрлар тикилмиш, хејријјә чәмијјәтләри, бир нечә тәһсил очағы сахланылмыш, «Каспи», «Һәјат» гәзетләри, «Фијузат» журналы, азәрбајчанлы зијалыларын китаблары бурахылмышдыр. О, бир сыра мәдәни-маариф чәмијјәтләринин ишинә рәһбәрлик етмиш вә онларын фәхри сәдри олмушдур. Тағыјевин тәгаүдү һесабына азәрбајчанлы тәләбәләр, о чүмләдән Н. Нәриманов охумушлар. 1920-чи илин апрелиндән сонра вар-дөвләтиндән көнүллү сурәтдә имтина етмишдир. Бунунла белә онун Азәрбајчан ССР игтисадијјатынын инкишаф етдирилмәсинә көмәк көстәрмәк һаггында тәклифи партија-совет һакимијјәти тәрәфиндән дүзкүн баша дүшүлмәмиш вә мүдафиә едилмәмишди.

53 Н. Нәримановун РК(б)П МК-ја тәгдим етдији мә'луматла әлагәдар Јарославски, Шкирјатов, Петровски комиссијасынын јохланышынын јекунларына һәср олунмуш јығынчагда «әлә алынмыш фәһләләр» Н. Нәриманову партијадан харич етмәк һаггында јерләриндән гышгырыр вә ону милләтчиликдә күнаһландырырдылар. Лакин Ј. Јарославски вә К. Орчоникидзе белә тәклифә гаршы чыхыш етдиләр.

54 *Г. М. Мусабәјов* (1888—1938) — 1918-чи илдән «Һүммәт»ин үзвү. 1918—1920-чи илләрдә Һәштәрханда, Москвада партија иши апармышдыр. 1920-чи илин апрелиндә XI Гызыл Орду илә Бакыја кәлмиш, Азәрбајчан Ингилаб Комитәсинин үзвү, Бакы губернија әрзаг комитәсинин сәдр муавини, сонра Азәрбајчан ССР халг әрзаг комиссары тә'јин едилмишди. 1921-чи илдә Губа гәзасынын фөвгәл'адә комиссары. 1922-чи илдән ХКС сәдри. 1925-чи илдән ССРИ МИК сәдрләриндән бири. 1929-чу илдән Азәрбајчан ССР МИК сәдри. 1931-чи илдән ЗСФСР ХКС сәдри. Сијаси мотивләрә көрә ләкәләнмиш вә репрессија олунмушдур.

55 *Һ. Һ. Султанов* (1889—1938) — 1907-чи илдән РСДФП үзвү. 1917-чи ил Феврал ингилабындан сонра «Һүммәт»ин көркәмли хадимләриндән бири. Бакыда Гызыл гвардијанын Мәркәзи гәраркаһынын үзвү, Гафгаз Гызыл Ордусунун Ингилаби-Һәрби Комитәсинин тәркибинә дахил олмушдур. 1918-чи илдә Бакы Советинин бандитизмлә мүбаризә үзрә фөвгәл'адә комиссары. Бакы коммунасынын сүгутундан сонра Һәштәрханда партија вә совет иши апармышдыр. 1920-чи илин апрелиндән сонра Азәрбајчан Ингилаб Комитәсинин үзвү, халг дахили ишләр комиссары, Кәнчә губернијасы үзрә фөвгәл'адә комиссар, Азәрбајчан ССР халг тичарәт комиссары, Нахчыван МССР Халг Комиссарлары Советинин сәдри, Азәрбајчан ССР МИК катиби, ЗСФСР халг тичарәт комиссарынын муавини олмушдур. Ләкәләнмиш вә репрессија олунмушдур.

56 Сөһбәт Бакыда баш вермиш 20 март — 1 апрел һадисәләриндән кедир. Мартын 29-да гызыл гвардијачылар дәстәси Бакы Совети Ичраијјә Комитәсинин әмринә әсасән Ләнкәрана јола дүшмәли олан Вәһши дивизија кими танынмыш I татар полкуну тәрк-силаһ етмәјә чәһд кәстәрмишди. Башланмыш атышма сүр'әтли, лакин амансыз дөјүш үчүн гығылчым ролуну ојнады. Мүсәлман милли шурасынын дәстәләри вә дашнак дәстәләриндән ибарәт олан Бакы Советинин бирләшмиш гүввәләри арасында баш вермиш бу дөјүшдә 20 миндән артыг адам иштирак етмишди. Бакы Советинин бирләшмиш гүввәләри дөјүшләрин гуртармасы илә кифајәтләнмәјиб силаһсыз азәрбајчанлылары өлдүрмәјә башламышдылар. Бунун давамы олараг дашнак партијасы тәрәфиндән мүдафиә едилән Бакы Совети Ичраијјә Комитәсинин болшевик рәһбәрлијинин тәтбиг етдији репрессија тәдбирләри Совет һакимијјәтинин нүфузуну јерли әһалинин көзүндә әһәмијјәтли дәрәчәдә ашағы салмыш олду.

57 *С. К. Шаумјан* (1878—1918) — 1900-чү илдән РСДФП үзвү. 1917-чи илин мартында гијаби олараг Бакы Совети Рәјасәт Һеј'әтинин сәдри сечилмишди. РСДФ(б)П VI гурултајында МК үзвү сечилмишди. 1917-чи ил нојабрын 2-дә Бакы Советинин кениш ичласында онун Ичраијјә Комитәсинин сәдри сечилмишди. 1917-чи илин декабрында Гафгаз ишләри үзрә Фөвгәл'адә комиссар тә'јин едилмишди. 1918-чи илин апрелиндән Бакы Халг Комиссарлары Советинин сәдри вә харичи ишләр үзрә комиссар. 26 Бакы комиссарлары сырасында күлләләнмишдир.

58 *П. А. Чапаридзе* (1880—1918) — 1898-чи илдән РСДФП үзвү. 1917-чи ил Феврал ингилабындан сонра РСДФ(б)П Бакы Комитәсинә вә Бакы Советинә сечилмишди. Бакыда Совет һакимијјәтини е'лан етмиш Бакы Советинин 1917-чи ил 31 октјабр вә 2 нојабр тарихи ичласларынын иштиракчысы. 1918-чи илин апрелиндән Бакы Халг Комиссарлары Советинин дахили ишләр комиссары, ијундан ејни заманда әрзаг комиссары. Бакы Совети Ичраијјә Комитәсинин сәдри олмушдур. 26 Бакы комиссарлары сырасында күлләләнмишдир.

59 *А. П. Серебровски* (1884—1938) — 1903-чү илдән РСДФП үзвү. Октјабр ингилабынын фәал иштиракчысы. 1920—1926-чы илләрдә Бакыда «Азнефт» идарәси һеј'әтинин сәдри. 1926—1930-чу илләрдә «Башгызыл» идарәсинин рәиси, 1931—1937-чи илләрдә халг ағыр сәнаје комиссарынын мүавини. Ләкәләнмиш вә репрессија олунмушдур.

60 *А. И. Крылов* (1888—1938) — 1917-чи илдән РСДФП үзвү. Бакы фәһләләринин ингилаби һәрәкатынын фәал иштиракчысы. 1920—1921-чи илләрдә халг әрзаг комиссарлығынын мүвәккили, Чаваншир гәзасынын Ингилаб Комитәсинин сәдри, 1922-чи илдән Азәрбајчан ССР нефт сәнајесиндә ишләмишдир. АК(б)П БК вә МК тәркибинә дахил олмушдур. 1936-чы илдән ҮИК(б)П Загафгазија Дијар Комитәсинин үзвү. Сијаси мотивләрә көрә ләкәләнмиш вә репрессија олунмушдур.

61 Сосиал вә мәдәни тәдбирләри һәјата кечирмәк үчүн республиканын хејринә нефт мәһсулларындан ајырмалар нәзәрдә тутулур. Бу гәрар АК(б)П Сијаси Бүросунун ичласында гәбул едилмишди.

62 *С. Һ. Ағамалыоғлу* (1867—1930)—сосиал-демократ һәрәкатында 1905-чи илдән. 1917-чи илдә Кәнчә фәһлә вә әскәр депутатлары Советинин тәркибинә сечилмишди. 1920-чи илин апрелиндән сонра халг торпаг комиссары, Азәрбајчан МИК-ин сәдр мүавини, сонра сәдри олмушдур. 1922-чи илдә ЗСФСР МИК-ин сәдрләриндән бири сечилмишдир, ССРИ МИК Рәјасәт Һеј'әтинин үзвү олмушдур

63 Сечилмиш әсәрләринин III чилдинә дахил едилмишдир.

64 *А. Ф. Мјасников* (1886—1925) — 1906-чы илдә РСДФП үзвү. Октјабр ингилабындан сонра Гәрб чәбһәсинин баш команданы, сонра Белорусија МИК-ин сәдри. 1919—1920-чи илләрдә һәрби тәшкилатчы вә РК(б)П Москва Комитәсинин катиби. 1921-чи илдә Ермәнистан Халг Комиссары Советинин сәдри вә һәрби ишләр үзрә халг комиссары. 1922-чи илдә ЗСФСР Иттифаг Советинин сәдри, сонра РК(б)П Загафгазија Дијар Комитәсинин биринчи катиби.

65 *Ф. А. Ротштејн* (1871—1953) — Совет тарихчиси вә ичтимаи хадими. 1901-чи илдән РСДФП үзвү. Бөјүк Британија Коммунист Партијасынын јарадылмасында иштирак етмишдир (1920-чи ил). 1920-чи илдән совет дипломатик, ичтимаи вә партија ишиндә, 1921—1922-чи илләрдә РСФСР-ин Иранда сәлаһијјәтли нүмајәндәси, Халг харичи ишләр комиссарлығы коллекијасынын үзвү (1923—30).

66 *С. М. Әфәндијев* (1887—1938) — 1904-чү илдән РСДФП үзвү. РСДФП Бакы Комитәси јанында «Һүммәт» групунун рәһбәрләриндән бири. 1917-чи илдән РСДФ(б)П Бакы Комитәсинин үзвү. 1919-чу илин августунда Һәштәрханда Дәмир полка дахил олмуш, бир гәдәр сонра РК(б)П МК јанында Шәрг халглары коммунист тәшкилатларынын Мәркәзи бүросунун сәдр мүавини тә'јин едилмишди. 1919-чу илин ијунундан Милли ишләр үзрә халг комиссарлығы јанында Загафгазија мүсәлманлары ишләри үзрә комиссар. 1920-чи илин јајында Кәнчә губернијасынын Фөвгәл'адә комиссары, сонра Кәнчә Ингилаб Комитәсинин сәдри. 1921-чи илин мајындан халг торпаг комиссары, 1922-чи илдән 1924-чү иләдәк Азәрбајчан ССР Халг ФКИ комиссары. 1924-чү илдән АК(б)П МНК сәдри. 1931-чи илдә Азәрбајчан ССР МИК-ин сәдри сечилмишди. Сијаси мотивләрә көрә ләкәләнмиш вә репрессија олунмушдур.

67 *Г. И. Петровски* (1878—1958) — 1897-чи илдән РСДФП үзвү. 1917-чи илин нојабрындан 1919-чу илин мартынадәк РСФСР халг дахили ишләр комиссары. 1919-чу илин мартындан 1939-чу иләдәк Үмумукрајна МИК-ин сәдри. ССРИ МИК сәдрләриндән бири олмушдур. 1926/39-чу илләрдә ҮИК(б)П МК Сијаси Бүросунун үзвлүјүнә намизәд.

68 *М. Ф. Шкирјатов* (1883—1954) — 1906-чы илдән РСДФП үзвү. 1918—1920-чи илләрдә Тикишчиләр Иттифагы МК-нын катиби, Москва шәһәр Комитәсинин вә РК(б)П Москва Комитәсинин үзвү. 1921-чи илдән РК(б)П МК апаратында, партија сыраларынын јохланылмасы вә тәмизләнмәси үзрә Мәркәзи комиссијанын сәдри. 1923—1934-чү илләрдә МНК Рәјасәт Һеј'әтинин үзвү, 1923—1927-чи илләрдә МНК катиби. Сонралар партија нәзарәти органларында мәс'ул вәзифәләрдә чалышмышдыр.

69 *Һ. П. Чәбијев* (1899—1938) — 1918-чи илдән «Һүммәт»ин үзву Бакыда, Кәнчәдә, Шамхорда, Товузда, Газахда ингилаби иш апармышдыр. 1920-чи илин апрелиндән сонра рәһбәр партија вә совет ишиндә олмушдур: 1922—1923-чү илләрдә «Тәзә Шәрг» журналынын; 1923—1926-чы илләрдә «Коммунист» гәзетинин редактору. АК(б)П МК-нын кәндләрдә иш үзрә шө'бәсинә мүдирлик етмиш, ССРИ Колхозмәркәзин сәдр мүавини, ССРИ Халг јејинти сәнајеси комиссарлығы спјаси идарәсинин рәис мүавини олмушдур. Ләкәләнмиш вә репрессија олунмушдур.

70 *Р. М. Һүсејнов* (1891—1937) — Ингилаби һәрәкатда 1905-чи ил-

дән. 1919-чу илдән «Һүммәт»ин үзвү. 1919—1920-чи илләрдә Гафгаз РК(б)П-нин мәс'ул тәшкилатчысы вә тәблиғатчысы. 1920-чи илин апрелиндән сонра Бакы Совети Рәјасәт Һеј'әтинин үзвү вә Бакы гәза Ингилаб Комитәсинин сәдри. Сонралар партија вә совет ишиндә. Ләкәләнмиш вә репрессија олунмушдур.

71 *М. З. Гулијев* (1893—1938) — 1918-чи илдән «Һүммәт»ин үзвү. Кијевдә, Бакыда ингилаби иш апармышдыр. 1920-чи илин апрелиндән сонра Ләнкәран гәза Ингилаб Комитәсинин сәдри, АК(б)П Гара шәһәр рајон комитәсинин катиби, Азәрбајчан ССР халг маариф комиссары, Чимкәнд шәһәр комитәсинин катиби, Одесса вилајәт партија комитәсинин шө'бә мүдири. Ләкәләнмиш вә репресспја олунмушдур.

72 *Д. Х. Бунјадзадә* (1888—1938) — 1908-чи илдән РСДФП үзвү. «Һүммәт»ин рәһбәрләриндән бири. 1918-чи илин пајызындан Һәштәрханда Загафгазија мүсәлманларынын ишләри үзрә Комиссарлығын сәдри. 1919-чу илин ијулунда РК(б)П МК тәрәфиндән кизли партија иши үчүн Азәрбајчана көндәрилмишдир. 1920-чи илин апрелиндән сонра халг маариф комиссары, халг ФКИ комиссары, халг торпаг комиссары, Дөвләт План Комитәсинин сәдри, Азәрбајчан ССР Халг Комиссарлары Советинин сәдри, ЗСФСР халг торпаг комиссары вәзифәләриндә чалышмышдыр. Ләкәләнмиш вә репрессија олунмушдур.

73 *Нәчәф Нәриманов* (2. 12. 1919, Москва — 19. 9. 1943, УССР Волноваха ш.) — Н. Нәримановун оғлу. Бөјүк Вәтән мүһарибәси гәһрәманы, гвардија баш лејтенанты. 1942-чи илдән Сов.ИКП үзвү. Москвада орта мәктәби битирмиш, 1938-чи илдә Совет Ордусуна чағырылмышдыр. Кијевдә һәрби мәктәб гуртармышдыр (1940). Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә танк взвод командири олмуш, Сталинград вә Донбасын азад едилмәсиндә фәргләнмиш, Волноваха шәһәри уғрунда кедән дөјүшләрдә гәһрәманчасына һәлак олмушдур.

МҮНДӘРИЧАТ

Мүгәддимә 3

Учгарларда ингилабымызын тарихинә даир 11

Әлавә 61

Н. Нәримановун В. И. Ленинә мәктубу 62

Оғлуна битмәмиш мәктубу 64

Гејдләр 68

Нариман Наджаф оглы Нариманов

К ИСТОРИИ НАШЕЙ РЕВОЛЮЦИИ В ОКРАИНАХ

(Письмо И. В. Сталину)

(на азербайджанском языке)

Баку — Азернешр — 1992

Нəриман Нəчəф оғлу Нəриманов

УЧГАРЛАРДА ИНГИЛАБЫМЫЗЫН ТАРИХИНƏ ДАИР

(И. В. Сталинə мəктуб)

Бəдии редактору *Т. Мəликов*
Техники редактору *С. Шаһбазова*
Корректорлар *Рəфигə Гəнбəр гызы, З. Гасымова*

ИБ № 5578.

Јығылмаға верилмиш 2. 10. 91. Чапа имзаланмыш 24. 01. 92. Əдəби гарнитур. Јүксəк чап үсулу илə. Форматы 84×108[1]/[32]. Мəт. кағызы № 2. Шəрти чап вəрəги 4,20. Шəрти рəнкли сурəти 4,41. Учот нəшр вəрəги 4,4. Тиражы 27000. Сифариш 395. Гијмəти 4 ман.

Азəрбајчан Республика Дөвлəт Матбуат Комитəси.

Халглар Достлуғу орденли Азəрбајчан Дөвлəт Нəшријјаты, Бакы 370005, Һүсү Һачыјев күчəси, № 4.

Мəтбуат Истеһсалат Сəнаје Бирлији. «Гызыл Шəрг» мəтбəəси. Бакы, Һəзи Асланов күчəси, 80.

Государственный комитет Азербайджанской Республики по печати

Азербайджанское ордена Дружбы народов государственное издательство «Азернешр». Баку—370005, ул. Гуси Гаджиева, 4.

Производственное промышленное объединение по печати.

Типография «Гызыл Шарг». Баку. ул. Ази Асланова, 80.